

МЕЖДУ НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ И ЗАВОЕВАТЕЛНА ВОЙНА: ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ЦЕЛИ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА КАТО ИСТОРИОГРАФСКИ ПРОБЛЕМ¹

Мартин Вълков

Какви цели преследва България в Първата световна война? Въпрос, който днес, сто години след края на конфликта, рядко се повдига, тъй като отговорът му се възприема като очевидна истина, която не се нуждае от доказване – национално обединение. *„България се намеси в Голямата война на страната на Централните империи, за да постигне своето национално обединение, което бе за нея единствената и върховна цел“* е мнението на най-авторитетния съвременен изследовател на българското участие в Първата световна война². Последното се разглежда като естествено продължение на също толкова освободителните и обединителни Балкански войни, втората от които завършва с поражение за страната. По този начин трите войни, водени от България в периода 1912–1918 г., се сливат в едно общо военно усилие, продиктувано само и единствено от стремеж към национално обединение, а неуспехът то да се постигне представлява двукратна „национална катастрофа“.

Тази общоприета днес историографска интерпретация има своята предистория. Тя се появява като реакция на официално наложеното от края на 40-те години на миналия век марксистко-ленинско тълкуване на българското участие в Първата световна война, като представлява негов антипод и завръщане към схващанията, доминирали периода между двете световни войни. Заражда се в края на 70-те години на миналия век и се утвърждава през 80-те, а от 90-те години се превръща в господстващата и на практика безалтернативна интерпретация на българското участие в Първата световна война, каквато е и до ден днешен. Към настоящия момент съществува един

¹ Текстът е резултат от участието във финансирания от фонд „Научни изследвания“ на СУ „Св. Климент Охридски“ научен проект „България и Балканите през XX век: външна политика и публична дипломация“.

² Марков, Г. Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г. С., 2006, 384.

широк историографски консенсус относно националноосвободителните и обединителни цели на България във водените от нея войни. Отбелязването на стогодишнината първо от Балканските, а после и от Първата световна война не само не допринесоха за неговото проблематизиране, напротив – те съдействаха за преутвърждаване на съществуващия консенсус. С други думи, сблъскваме се с един вече утвърден историографски канон, с догма, към която трябва неизменно да се придържаме.

Самите термини „национално освобождение“, „национално обединение“, „обединение на българското племе“, „Обединена България“, „Велика България“ и т.н. са широко употребявани още в изворите от епохата, а впоследствие се възприемат и в историографията. В България в периода между двете световни войни, както и навсякъде другаде, историята на Голямата война се пише от нейните съвременници³. Войната все още е твърде близо, изминалото време твърде кратко, а проблемите, породени от нея, твърде актуални, за да се превърне тя в обект на изследване от страна на професионалните историци. Освен това и изворовата база е много ограничена, като се свежда до официалните издания на дипломатически документи⁴, чийто подбор е подчинен на политически императиви, документи, до които авторите са имали достъп по силата на заеманото от тях служебно положение, и материали в пресата.

В периода между двете световни войни своята гледна точка за участието на България в Голямата война оставят държавници, министри, дипломати, опозиционни политици, висши и по-нисши офицери, обикновени войници, представители на интелигенцията и др.⁵ Тези издания се намират на пресечната точка между историческото изследване, личните спомени и ангажираната публицистика. Издават се и множество истории на отделни военни части и съединения, като тук трябва да се отбележи колективният труд на Военноисторическата комисия при Щаба на армията, останал незавършен⁶. Тези съчинения са типични за времето си истории на организацията, състава и бойните действия на съответните части и армии. Докато на по-ниско равнище подобни издания са предназначени да съхранят спомена за войната и за възхвала на съответната част, то многотомната история на Военноисторическата комисия е изградена върху солидна документация от военните архиви и е много подробна в техническите детайли. Това е история на

³ По-подробно за паметта за Първата световна война вж. *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge, 2005; *Winter, J. Remembering War: The Great War and Historical Memory in the Twentieth Century*. New Haven, CT, 2006; *The Legacy of the Great War: Ninety Years On*. Columbia, MO, 2009.

⁴ Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т. 1–2. С., 1920–1921.

⁵ Вж. *Омарчевски, С. Българските управници през Световната война*. С., 1921; *Гургинов, А. Кабинетът Малинов-Костурков в 1918 г.* С., 1922; *Радославов, В. България и световната криза*. С., 1923; *Петков, Д. Виновниците за погрома на България през септември 1918 г.* С., 1927; *Пешев, П. Исторически събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес*. С., 1929; *Гургинов, А. България пред Великата война*. С., 1932; *Гургинов, А. Изпитанията във войната 1915–1918 г.* С., 1936; *Гургинов, А. От война към мир*. С., 1937; *Малеев, Л. Принос към истината за катастрофата на България през септември 1918 година*. С., 1921; *Нойков, С. Защо не победихме 1915-1918*. С., 1922; *Тошев, С. Победени без да бъдем бити*. С., 1924; *Жеков, Н. Българското войнство: 1878–1928 г.* С., 1928.

⁶ Българската армия в Световната война 1915–1918 г. Т. 1–5, 8–9. С., 1936–1946.

участието на армията във войната, писана от военни и предназначена за други военни. За офицерите историята е един вид приложна наука, която трябва да посочи грешките от миналото и да даде уроци за бъдещето. Подобен тип статии оформят и облика на сп. „Военноисторически сборник“.

През целия междувоенен период основният дебат е съсредоточен върху това кой е виновен за „Втората национална катастрофа“ – монархът, правителството на Радославов, Главната квартира, германците, Съглашението с незадоволителните си предложения или пък „пораженците“ на фронта и в тила, „предателството на Добро поле“, „клетвопрестъпниците“ и т.н. Независимо от факта дали става въпрос за дипломатическа или военна история и независимо от различията между авторите на тези изследвания и често острия полемичен тон, то всички те изхождат от предпоставката, че националното обединение е било основната цел на българското участие във войната, а споровете се отнасят до оказалите се погрешни пътища за неговото постигане. Единствено представителите на крайната левица смятат, че участието във войната изобщо не е било за национално обединение.

След Втората световна война именно идеологическата интерпретация на крайната левица се налага като официална и за дълго време единствената възможна. Под влияние на Лениновия анализ за характера на Първата световна война като империалистическа българското участие в нея е заклеймено по същия начин⁷. Въпреки че темата никога не се превръща в абсолютно табу, то изследванията върху нея не се насърчават, с изключение на такива, посветени на работата на партията на тесните социалисти в армията, неравноправните отношения със съюзниците, социално недоволство, войнишки, женски и гладни бунтове⁸. Колективната „История на България“, издание на Българската академия на науките, е най-показателна за господстващата историографска интерпретация, тъй като е достатъчно представителна и може се разглеждана като официалната версия. В изданието от 1955 г. целите на България са определени като „империалистически“ и „завоевателни“ и се говори за „завоевателната политика на българската буржоазия“⁹. Във второто и допълнено издание от 1962 г. се споменава, че „Подготовката за въвличане на България в империалистическата война се водела в името на идеята за национално освобождение и обединение на поробените българи“. Националното обединение е обявено принципно за „справедлива и

⁷ Вж. Кабакчиев, Х. България в Първата империалистическа война (1915–1918 г.). – Исторически преглед, 1947, № 1, 40–56; Йоцов, Я. Намесата на България в Първата световна война. Пак там, 1947–1948, № 4–5, 417–438. Шарова, К. Буржоазната историография и участието на България във войните (1912–1918 г.). Пак там, 1950–1951, № 2, 129–157.

⁸ Вж. Леви, Р. Партията на тесните социалисти в периода на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война (1912–1918). С., 1950; Панайотов, Л. Борбата на БРСДП (т.с.) против завоевателната и авантюристична политика на българската буржоазия в периода на войните (1912–1918 г.). С., 1956; Христов, Х. Революционната криза в България през 1918–1919. С., 1957; Влахов, Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912–1918 г. С., 1957; Иванов, В. Борбата на БРСДП (т.с.) в Народното събрание против войните 1912–1918 г. С., 1961; Тодоров, А. Историческото място на БРСДП (т.с.) в международната социалдемократия 1914–1917. С., 1962; Кацаркова, В. Ограбването на България от германския империализъм през периода на Първата световна война (1915–1918). – Трудове на ВИИ „К. Маркс“, 1969, № 2, 165–221; Огнянов, Л. Войнишкото въстание 1918. С., 1978.

⁹ История на България. Т. 2. С., 1955, 300–301, 368.

прогресивна идея“, но това е само прикритие за истинските цели на буржоазията, които са „класово-егоистични“, политиката и е „войнолюбива“ и „хегемонистична“, а основната причина за участието на България във войната е стремежът на буржоазията „да разшири вътрешния пазар и да намери нови източници за обогатяване“¹⁰.

Промяната се случва бавно, колебливо, неравномерно и с прекъсвания – първо по отношение на Балканската война, дори не и на цялата, а само на първия етап от нея – до примирието от 3 декември 1912 г. (н.ст.), впоследствие обхваща и Междусъюзническата, а накрая и Първата световна война. Авторите, които се опитват да реабилитират традиционното разбиране за войните, акцентират върху противоречието между техния „обективно прогресивен“ характер, независим от „завоевателните“ и „хегемонистични“ цели на буржоазията. Понятията „великобългарски шовинизъм“ и „буржоазен национализъм“ постепенно отпадат от текстовете, а някои подлагат и на критика дотогавашния историографски „национален nihilism“¹¹.

Истинската промяна обаче настъпва в края на 70-те и началото на 80-те години. Тя се случва в контекста на честванията на 1300-годишнината от основаването на българската държава и на цялостна преориентация на българската историография – отпадане на голяма част от марксистко-ленинските постулати и завръщане към традиционния национален разказ. През февруари 1980 г. в Института за военна история към Генералния щаб е проведена дискусия на тема „За характера на българската армия и водените от нея войни през периода 1885-1918“, която отхвърля „завоевателния характер“ на войните и ги реабилитира като такива за „национално освобождение и обединение“. И тук най-безспорна е Балканската война, а съмненията, които прозират на места, се отнасят най-вече до Първата световна война. Формулата, която е намерена, е следната: Първата световна война продължава да е империалистическа и за двата лагера, но за България е освободителна и обединителна¹². Преоценката на характера на войните позволява до края на десетилетието да се появят няколко задълбочени изследвания в областта на дипломатическата история на българското участие във войните¹³.

Тенденциите, започнали още в началото на 80-те години, са продължени и доразвити след 1989 г., когато всякакви идеологически ограничения отпадат напълно. В изминалите вече почти три десетилетия се издават дневници, спомени, сборници с документи¹⁴, справочници и енциклопедии¹⁵. Публикуват

¹⁰ История на България. Т. 2. С., 1962, 293.

¹¹ *Eldarov, S., B. Petrov.* Institutionalizing Memory: 100 Years Balkan Wars Studies in Bulgaria. – *Etudes balkaniques* (Sofia), 2013, № 2, 18-22.

¹² Вж. Известия на Военноисторическото научно дружество. Притурка към сп. „Военноисторически сборник“, 1981, № 31.

¹³ *Лалков, М.* Балканската политика на Австро-Унгария 1914-1917. С., 1983; *Христов, Х.* България, Балканите и мирът 1919. С., 1984; *Дамянов, С.* България и балканските страни по време на войните 1912-1918. С., 1986; *Илчев, И.* България и Антантата през Първата световна война. С., 1990.

¹⁴ *Вазов, В.* Животописни бележки. С., 1992; *Муравиев, К.* Договорът за мир в Ньой. С., 1992; *Радославов, В.* Дневни бележки 1914–1916. С., 1993; *Александров, Т.* Дневник и кореспонденция от Първата световна война 1915–1918. Стара Загора, [1994]; *Савов, С., К. Жостов.* Интимните причини за погромите на България. С., 2000; България в Първата световна война. Германски дипломатически документи 1913-1915, 1915-1918 г. Т. 1-2. С., 2002-2005; Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914-1918). С., 2004; Документален сборник „Българите и Голямата война“. С., 2016.

се изследвания, посветени на най-различни аспекти от българското участие в Голямата война: национален въпрос¹⁶, отношения със съюзниците¹⁷, биографии на политици и офицери¹⁸, църковна и културна политика¹⁹, регионални истории²⁰ и др. Появяват се както индивидуални, така и колективни трудове²¹ и тематични сборници с доклади от конференции²².

Най-важното е, че едва след 1989 г. българската историография за пръв път се сдобива с една цялостна история на българското участие в Първата световна война. Безспорната заслуга принадлежи на Георги Марков и неговите книги „Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916“ и „Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г.“, издадени съответно през 1995 и 2006 г. През 2016 г. се появява второ и допълнено издание в два тома, озаглавено „Голямата война и българският меч над балканския възел 1914–1919“²³. Тези книги представляват подробни и изчерпателни изследвания в сферата на дипломатическата и военната история, изградени върху огромно количество оригинален архивен материал, включително и документи, издирени в германските и австрийски архиви, както и множество публикувани документи, дневници, спомени и др. Националното обединение е изведено на преден план като единствената българска цел във войната, а нюансите в интерпретациите, които съществуват през междувоенния период, допълнително са смекчени и обединени в един „голям разказ“.

Трябва да се отбележи също така, че съществуват многобройни професионални изследвания, които нямат отношение към тезата за

¹⁵ Участието на България в Първата световна война 1915-1918 година. Библиография. С., 1994; Българската армия в Първата световна война 1915-1918. Кратък енциклопедичен справочник. С., 1995; България в Първата световна война 1914-1918. Кратка историческа енциклопедия. С., 2015.

¹⁶ Минчев, Д. Участието на населението от Македония в българската армия през Първата световна война 1914-1918. С., 1994; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 – 1944. Т. 3. С., 1997.

¹⁷ Камбуров, Г. Фаталната илюзия. Външнополитически противоречия и конфликти между България и Централните сили в Първата световна война 1914-1918 г. С., 1999; Калчев, К. Българо-турски военнополитически отношения (1915 - 1918 г.). Велико Търново, 2011.

¹⁸ Минчев, Д. Военнореволюционната дейност на Петър Дървингов 1898-1918 . С., 1990; Георгиев, Б. Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854– 1929). Велико Търново, 2016; Петров, Т. Полковник Борис Дрангов. Живот и дела. С., 2017.

¹⁹ Конева, Р. Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918. С., 1995; Елдров, С. Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945. С., 2004.

²⁰ Джонев, А. Кюстендил – военната столица на България през Първата световна война. Кюстендилци и Кюстендилският край във въоръжения конфликт (1915-1918). Кюстендил, 2017.

²¹ Българската армия в Първата световна война. Т. 1. С., 2006; Българската армия в Първата световна война 1915–1918 г. С., 2015.

²² Първата световна война на Балканите. С., 2006; Първата световна война и България през 1916 г. С., 2016; България в Първата световна война 1915–1916 г. С., 2016; Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914 - 1915). С., 2017; България в Първата световна война 1917–1918 г. С., 2017.

²³ Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916. С., 1995; Марков, Г. Голямата война и Българската стража...; Марков, Г. Голямата война и българският меч над балканския възел 1914–1919. Т. 1–2. С., 2016.

националното обединение, както и такива, в които тя или се пропуска, или се споменава съвсем бегло, преди да се премине към същинския предмет на изследване. Също така и през трите периода се срещат изключения. През първата половина на 20-те години Стоян Данев например, без да е представител на левицата, съвсем открито поставя под съмнение националнообединителните цели на българското участие в Първата световна война²⁴. Вече бе посочено как през 60-те и 70-те години някои историци се опитват да се възползват от противоречивостта на самата марксистко-ленинска доктрина, за да разширят полето на свобода за изследвания и „диалектически“ да обосновават „обективно прогресивния“ характер на войните. И след 1989 г. се срещат трудове, в които прозират съмнения относно пълната приложимост на националното обединение като историографска интерпретация²⁵. Това са обаче

²⁴ Неговото мнение е следното: *„В заключение трябва да се изтъкне, че един вид империалистическа треска, без оглед на народностни принципи, с потъпкване на всяка идея за балканска солидарност, беше обхванала всички балкански държави. И наистина в договора с австро-унгарците ние си обезпечавашме сръбска Македония, но простираме ръка и по цяла източна Сърбия до Морава. Сякаш в този договор се решава по-скоро въпроса за заличаването на Сърбия от картата на Европа, отколкото въпроса за нашето обединение“*. Данев, С. Очерк на дипломатическата история на балканските държави. С., 1922, 113. Стоян Данев има предвид, разбира се, договора с германците.

²⁵ В том 8 от История на България, издание на Българската академия на науките, се срещат подобни съмнения. От една страна, се съобщава, че за управляващите *„единствената достойна за външната политика на България цел била обединението на българския народ в неговите етнически граници“*. От друга страна обаче, се признава, че съюзниците *„удовлетворили стремежа на цар Фердинанд и управляващите среди да завземат и някои сръбски земи, за да се установи обща граница с Австро-Унгария“*. История на България. Т. 8. С., 1999, 245, 251. Текстът е писан много преди издаването си през 1999 г. През 1993 г. Васил Василев отбелязва: *„Казаното за освободителните цели на участието на България в Първата световна война е главното и определящото, но то има и една друга страна, която не бива да се забравя... У някои меродавни среди и преди всичко в държавния глава (цар Фердинанд) също се проявиха апетити за чужди земи, което намери официален израз и в съюзния договор с Германия“*. Василев, В. Въвличане и участие на България в Първата световна война 1915–1918 г. – В: 681–1948. Из историята на българската народност и държава. Изследвания, анализи, преценки. С., 1993, 247. През същата 1993 г. Стойчо Грънчаров пише следното: *„Съюзният договор защитава България от външно нападение, като в същото време и предоставя „спорната“ и „безспорната“ зона в Македония, като и се обещават земите по горното течение на р. Морава до сливане на Българска и Сръбска Морава. Последната част е единственият договорен прецедент в българската политика, предвиждащ присъединение на небългарски земи“*. История на България през погледа на историците Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров. С, 1993, 526. Според Минчо Семов в периода на войните България се стреми да реализира концепцията за „Велика България“, която не съвпада напълно с националното обединение: *„В конкретно исторически план „Велика България“ в основното си съдържание изразява националноосвободителната и националнообединителната идея, но не само това. В построената върху такъв принцип външнополитическа програма на българската държава се включва възможността да се нарушат етнически и исторически определените граници на българското, било като се вземе нещо чуждо, било като се отстъпи нещо наше в името на голямата цел“*. Конкретно за договора с Германия мнението му е следното: *„Вярно е, че по спогодбата България придобива и сръбски земи и ще си осигури стратегически важна граница с Унгария,*

именно изключения – малко на брой и съвсем кратки текстове, в които проблемът е само бегло загатнат, а изводите на авторите не се основават на никакви системни проучвания по темата. Всичко това не променя основните тенденции, които са горепосочените. От началото на 80-те години българската историография отхвърли тезата за „завоевателния“ характер на войната и оттогава насам е заета основно да доказва нейния „освободителен“ и „обединителен“ характер, на цената на възстановяване на междувоенната историографска интерпретация и отказ от проблематизиране на различни аспекти от българското участие в Голямата война. Сред тях е и въпросът за военнополитическите цели на България във войната, който и до ден днешен нито е изследван, нито въобще се повдига. Както ще се опитам да посоча с настоящата студия обаче, простото отхвърляне на една крайна теза и механичното възстановяване на предхождащата я, съвсем не е достатъчно.

***

Най-напред е необходимо да изясним няколко основни понятия и начина, по който те ще бъдат употребявани в текста. Под национално обединение ще разбирам типичен случай на иредентизъм, т.е. *„опити на съществуващи държави да присъединят територии на друга държава, населявани от техни сънародници“*²⁶. Иредентизмът е форма на национализъм, а национализмът, особено от началото на 80-те години на миналия век, е едно от най-изследваните явления на съвременността. С основание се отбелязва, че различните определения за национализъм са почти колкото и неговите изследователи²⁷. Тъй като в случая ме интересуват главно политическите измерения на национализма, то под този термин ще разбирам *„преди всичко политически принцип, според който политическата и националната единица трябва да съвпадат“* и *„теория на политическата легитимност, която изисква етническите граници да не са в разрез с политическите“*, както гласи известното определение на Ърнест Гелнър²⁸.

но това не е нищо друго, освен характерния за всички правителства и монархически дворове от това време ламтеж за чужди територии, чиста проява на грабителското начало, която основателно поставя под съмнение искреността и почтеността на основната цел на външнополитическата стратегия на българската държава – обединението на българите и българските земи“. Семов, М. Обречени победи. България в Първата световна война. С., 1998, 12-13, 389.

²⁶ Ambrosio, T. Irredentism: Ethnic Conflict and International Politics. Westport, CT, 2001, 2.

²⁷ Тодоров, В. Етнос, нация, национализъм. Аспекти на теорията и практиката. С., 2000, 12.

²⁸ Гелнър, Ъ. Нации и национализъм. С., 1999, 7. Авторитетни изследователи на българския национализъм като Мария Тодорова го разглеждат по сходен начин: *„сливане между етноса и държавата“.* Тодорова, М. Курсът и дискурсите на българския национализъм. – В: Тодорова, М. България, Балканите, светът: идеи, процеси, събития. С., 2010, 150. Струва ми се, че това е и общоприетото разбиране за „национално обединение“ както по времето, когато то е актуален политически проблем, така и впоследствие в историографията, макар и сравнително рядко да бива наричано по този начин. Срещат се обаче и извори от епохата, които го назовават точно така. Още през 1883 г. министърът на външните работи и изповеданията Константин Стоилов изпраща доклад до княз Александър I за гледището на правителството по националния въпрос. Спирайки се на въпроса за осъществяване на Санстефанска България и по-конкретно на придобиването на Македония, Стоилов говори за *„преобръщанието етнографическите граници на българската народност*

Иредентизъм е по-тясно понятие от национализъм и има два задължителни компонента: първо, вече съществуваща държава и, второ, нейни териториални претенции към друга държава, които се основават на етническо, национално или историческо родство с местното население. С други думи, иредентизмът е вид национализъм, който се изразява в *„териториални претенции на една суверенна държава към друга суверенна държава, целящи да постигнат съответствие между границите на нацията и границите на държавата“*²⁹.

Под „завоевателна война“ ще имам предвид такава, при която въоръжените сили на една държава са овладели територия на друга държава и претендират за суверенитет върху нея по силата на победата и въз основа на правото на победителя, без да е необходимо да има някаква друга легитимация за това³⁰. Военнополитическите цели, от своя страна, са крайните цели на войната – *„желаните териториални, икономически, военни или други придобивки, които се очакват след успешното приключване на война“*³¹.

Фокусът на изследването е върху мащабните български завоевания от есента на 1915 г.: сръбската територия до устието на р. Велика Морава, известна като Поморавие, голяма част от Косово, Вардарска Македония. Това териториално разширение в западна посока е безпрецедентно. Нито някога по-рано, нито някога повече толкова значителни територии на запад попадат под управлението на българската държава. И понеже по-нататък в текста често ще става въпрос за договорна граница, най-добре е въпросът да бъде изяснен още в началото. Новата западна българска граница е очертана в тайната българо-германска спогодба, подписана едновременно със съюзния българо-германски договор на 6 септември 1915 г. в София. Тя се простира от *„река [Велика] Морава с изходна точка Дунава, до мястото, гдето се съединяват двата притока Българска [Южна] Морава и Сръбска [Западна] Морава; от тоя пункт линията следва водораздела на тия два притоци, минава през гребена на Черногорието, пресича прохода на Качаник, възкачва се до гребените на Шар планина, където достига границите на Сан-Стефанска България, които и следва по-надолу“*³². В хода на военните операции българските войски излизат извън установената по договора линия и завземат Призренско и Прищинско, които впоследствие са включени в българската окупационна зона до края на войната.

Студията ще изследва доколко целите, които България преследва във войната на запад, се ограничават до национално обединение, т.е. доколко желаните придобивки, които се очакват след евентуалната победа, могат да

в политически граници“. История на българите 1878–1944 в документи. Т. 1. Ч. 2. С., 1994, 146.

²⁹ Kornprobst, M. Irredentism in European Politics: Argumentation, Compromise and Norms. Cambridge, 2008, 9.

³⁰ Korman, S. The Right of Conquest. Oxford, 1996, 1, 8.

³¹ Тук използвам определението на Марвин Бенджамин Фрийд в неговото изследване за австроунгарските военнополитически цели на Балканите през Първата световна война. Fried, M. B. Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I. New York, 2014, 2. Терминът, употребяван в западните историографии, най-често е „военни цели“, съответно „war aims“, „Kriegsziele“, „buts de guerre“ и т.н. Българските извори от епохата на Първата световна война използват същото понятие. Струва ми се обаче, че терминът „военнополитически цели“ е по-подходящ от само „военни цели“, тъй като в съвременния български език вторият сякаш има по-ограничено значение и е прекалено свързан с военната стратегия и тактика.

³² Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3. С., 1986, 58.

бъдат обяснени като постигане на съответствие между политическата и националната единица. Първо, ще разгледам каква част от населението в Поморавието, Косово и Вардарска Македония е българско. Второ, ще посоча границите на това, което самите българи разбират под национално обединение до 1915 г. Трето, ще се спра на няколко аспекта от българското участие във войната, които трудно могат да бъдат обяснени като национално обединение, преди да предложи изследователска рамка, която според мен е по-подходяща за бъдещи проучвания на проблема.

***

Нека започнем с това, че по отношение на населението в една значителна част от тези земи тезата за национално обединение чисто и просто не е вярна. Мнозинството от населението в територията между старата и новата западна българската граница не се самоопределя като българско и не се асоциира с българската държава и национална кауза.

Територията, която в годините на войната е наричана Поморавие, обхваща близо 24 000 кв. км. с население според данните на българските власти от 1916 г. от около 1 000 000 души, а е административно организирана в т.нар. Моравска военноевропейска област със седалище в Ниш. Населението е хомогенно, почти изключително православно и в огромното си мнозинство се състои от сърби, като единственото по-значително малцинство е влашкото. Власите обитават една територия по протежението на Дунава с дълбочина от около 40-45 километра, простираща се от р. Тимок до р. Велика Морава, или от старата до новата западната граница на България. Според българските административни власти числеността на влашкото население е не по-малка от 300 000 до 350 000 души, докато езиковедът Стоян Романски ги изчислява на около 180 000 души. Наблюденията и на властите на място, и на българските учени, изследвали тези земи в годините на войната, са, че това население е само частично интегрирано в сръбската национална общност. Част от власите са двуезични – говорят румънски/влашки и сръбски, но се срещат цели села, където никой не знае сръбски език. Сред жените владението на сръбски е изключение, а децата не посещават сръбските училища. Влашката общност до голяма степен е запазила традиционния си характер, а модерна национална идентичност (била тя сръбска или румънска) сред това население липсва³³.

„Що се отнася до останалата част от населението в областта, особено по долината на Морава и южните крайща, то е чисто сръбско или поне счита себе си за такова“ – заявява началникът на Моравската военноевропейска област ген. Васил Кутинчев³⁴. Наблюденията на ген. Кутинчев са част от един много обстоен доклад за състоянието на Моравската военноевропейска област до Щаба на действащата армия (ЩДА) от ноември 1916 г. след почти една година българско управление в Поморавието.

³³ Централен държавен архив на Република България – София (ЦДА), ф. 313К, оп. 2, а.е. 39, л. 8; Държавен военноисторически архив – Велико Търново (ДВИА), ф. 40, оп. 2, а.е. 332, л. 167-168, 174-175, 183, 188; Романски, С. Разпространението на власите между Тимок и Морава и на цинцарите в Македония. – В: Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916. С., 1993, 208; Цонев, Б. Научно пътешествие из Поморавия и Македония. Пак там, 157.

³⁴ ЦДА, ф. 313К, оп. 2, а.е. 39, л. 8.

Мнението на ген. Кутинчев се потвърждава от всички български източници, включително и от такива, предназначени специално да докажат българските права над областта. Това може ясно да се усети дори в докладите на учените, взели участие в научната експедиция в Македония и Поморавието през лятото и есента на 1916 г. Мисията е организирана от ЩДА и включва редица от най-авторитетните български хуманитаристи на епохата. Задачата е както да проучат новите западни български земи, така и да предоставят аргументи, които да послужат на българската външна политика при бъдещите мирни преговори. Експедицията представлява хармонично съчетание на наука с патриотичен дълг във време на война. И независимо че всички се опитват да изпълнят своя дълг по-най добрия начин, то съмненията относно предполагаемия български характер на Поморавието не могат да бъдат прикрити.

Споменатия вече Стоян Романски например не успява да открие наличието на българска идентичност сред славянското население в Поморавието. Това, до което най-далеч успява да достигне, е наблюдението, че *„по отношение на съзнанието за народностна принадлежност у населението на тази област се наблюдава известна неустановеност“*³⁵. Друг езиковед – Беньо Цонев, отбелязва, че населението в Поморавието в езиково и етнографско отношение е идентично с онова в Стара България от другата страна на границата, но че то *„още не е привързано към българската държавна идея“*³⁶. Това е възможно най-меко казано.

Географът Анастас Иширков е по-категоричен. Той отбелязва, че местният език, който и без това е торлашки говор, значително различаващ се от книжовния български, е силно посърбен. Докато у старите поколения в областта според неговите наблюдения все още *„тлее“* някакво българско самосъзнание, то у младите такова напълно липсва. Иширков критикува официалните статистически данни, събирани от административните власти, в някои от които е въведена и категорията „българи“, определяйки подобно действие като напълно произволно. По неговите собствени думи: *„Разпределението на славяните на сърби и българи, което са направили някои околийски началници и управители, е съвсем произволно: никой от славянските жители не се е декларирал за българин“*³⁷. Наблюденията на Иван Каросеров, секретар на Варненската търговско-индустриална камара, който изучава стопанството в Поморавието, са подобни. Каросеров изрично предупреждава българските власти, че не бива да се заблуждават относно настроенията на местните жители: *„...за болшинството от тях ние сме завоеватели, следователно няма защо да искаме да ни посрещат с разтворени обятия като „освободители“, каквито ние не сме в техните очи. Може да съществуват всякакви възгледи за произхода на населението от областта, може би, има твърде много основания да го считаме за българско, важното е, че то не се чувства като такова и почти изцяло е забравило своя произход“*³⁸.

Що се отнася до българските военноадминистративни власти на място, то едва ли има нужда от подобни предупреждения. Те не си правят никакви илюзии относно националната идентичност на населението в Поморавието. В

³⁵ Романски, С. Разпространението на власите..., 200-201.

³⁶ Цонев, Б. Научно пътешествие..., 156-157.

³⁷ Иширков, А. Пътуване в Македония и Поморавия. Пак там, 115-118.

³⁸ ЦДА, ф. 260К, оп. 4, а.е. 72, л. 33.

доклада си до ЩДА от ноември 1916 г. началникът на Моравската военноинспекционна област ген. Кутинчев е повече от категоричен: *„Населението в областта в своето мнозинство, макар и от българско произхождение, днес – заварено от окупационната българска власт – е до неузнаваемост посърбено. До сега не е регистриран ни един случай на доброволно изучаване и служене с български език на възрастни хора. За асимилиране на масата ще е нужна системна, внимателна и строга мирновременна работа при изключителен военен режим в тая област за дълго време след сключването на мира“*³⁹. Самият език, използван в доклада, е много силен и не оставя никакво съмнение за начина, по който българските власти гледат на местните жители. Според ген. Кутинчев населението в Поморавието е *„пропито от силен национализъм“*, *„самата сръбска маса е шовинистична“* и *„малцина са ония, които проявяват признаци на податливост за една евентуална асимилация“*. Местното население *„продължава да гледа на бъдащото с пълна вяра във възкресението на сръбската държава, в нейното уголемяване, чрез победа на страната на Съглашението“*. *„Искрено желание от страна на населението за сближение с нас или някакви симпатии към нашата национална кауза не е показано от никъде – продължава ген. Кутинчев, дори напротив – населението „ни скрито мрази, не навизда, и чака със затаена злоба да се нахвърли върху нас при първия удобен случай“*⁴⁰.

Тези наблюдения важат за цялото завладяно Поморавие, което обхваща територии присъединени към Сърбия през 1878 г., други през 1833 г., както и такива, които са част от сръбската държава още от самото и създаване през 1815 г. Независимо от факта, че говоримият език в областите, присъединени към Сърбия през 1878 г. силно се различава от книжовната норма, както и от слабостите на сръбската образователна система, националната държава е успяла да интегрира в достатъчна степен и югоизточното население към сръбската национална общност⁴¹. Същото важи и за ситуацията от другата страна на границата, където българската държава сравнително бързо интегрира местното население в най-западните области на Княжеството. Установената през 1878 г. държавна граница превръща селяните християни от едната страна в сърби, а от другата в българи⁴².

Два примера допълнително демонстрират ефикасността на националната държава в изграждането на идентичност на този сравнително ранен етап. Първият се отнася до граждани на Враня и то такива, които до 1878 г. са се определяли като българи. Анастас Иширков разказва: *„През ноември 1917 г. се разговарях дълго със стари българи, които са били важни български дейци преди освободителната война, като Стаев и Миленков от Враня. Те си спомнят с удоволствие за борбата с гърците, помнят още много училищни, патриотически български песни и декламации, но техните деца и унуци са вече посърбени“*⁴³. Текстът е достатъчно красноречив за това как дори и български национални активисти успяват да се адаптират към условията на

³⁹ Пак там, ф. 313К, оп. 2, а.е. 39, л. 2, 8, 11.

⁴⁰ Пак там, л. 2.

⁴¹ Кайчев, Н. Македонийо, възжелана. Армията, училището и градежът на нацията в Сърбия и България. С., 2006, 36-37, 57.

⁴² Дечев, С. Граници и идентичности – от „селяни“ и „християни“ до „българи“ и „сърби“ (1877-1918 г.). – NotaBene, 2011, № 21, <<http://notabene-bg.org/read.php?id=221>>.

⁴³ Иширков, А. Моравската военно-инспекционна област. С., 1918, 6.

сръбска държавност, а техните наследници са вече сърби. Един друг пример е още по-контрастен, тъй като даже не става въпрос за местно население, а за такова с безспорен български произход. На редица места в Поморавието има села и махали с преселници от България, каквото е и селото Велики извор, Зайчарско, преселници от Тетевенско. Селото е известно най-вече като родното място на тогавашния сръбски министър-председател Никола Пашич. Жителите помнят своя произход, а са успели до голяма степен да запазят и тетевенския си говор. Въпреки това, заявява в доклада си ген. Кутичнев, *„те, както и българите от други места, са явно посърбени“*⁴⁴. От Пирот и Враня до Прокупле и Куршумли и от Зайчар и Неготин до Чуприя и Пожаревац към 1915 г. славянското население е сръбско. За никакво българско национално обединение в Поморавието през Първата световна война не може да става и дума.

Нещата в Косово стоят по доста по-различен начин. Независимо от сръбските твърдения, че Косово е всъщност част от т. нар. „Стара Сърбия“, то към 1915 г. това е вярно много повече по отношение на „Стара“, отколкото на „Сърбия“. Всички български статистики, независимо от различията си, посочват огромното процентно надмощие на албанското население над сръбското. Както отбелязва един от участниците в научната експедиция от 1916 г. Стефан Младенов, *„някогашната стара Сърбия сега вече се е обърнала в нова Албания“*⁴⁵.

Косово е административно организирано в Призренски и Прищински окръг, които са част от Македонската военноинспекционна област със седалище в Скопие. Качанишката околия, за която се смята, че географски принадлежи към Косово, а не към Македония, е предадена към Скопския окръг. Общата територия на двата окръга е малко над 6 000 кв. км. с население около 300 000 души, състоящо се от две основни общности – албанци и сърби. Три четвърти от населението на Косово са албанци⁴⁶.

Мнозинството от военновременните български статистики използват национални категории и разделят населението по този начин – албанци, сърби и т.н. Разполагаме обаче и с един доклад за състоянието на Прищинския окръг през 1917 г., където нещата са по-сложни и много по-интересни. Общият брой на населението през 1917 г. е 216 068 жители, от които мюсюлмани са 161 666, християни 53 927 и евреи 475 души⁴⁷. Окръжният управител съзнателно е отказал да класифицира населението по националност и убедително обосновава своето решение. Той аргументира своята позиция по следния начин: *„На вид всеки би си задал въпроса, защо е този начин на делене населението по вяра, а не по народност, който е много по-важен. Щом, обаче, се проживее повечко в окръга, и последния се проучи по-добре, ще стане ясно, че за сега всяка друга делба е изкуствена, е пресилена и неотговаряща на действителността. Националното съзнание е толкова слабо, щото без никакъв риск може да се сведе до нула, освен ако, разбира се, не включим в*

⁴⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 332, л. 167.

⁴⁵ Младенов, С. Пътешествие из Македония и Поморавия. – В: Научна експедиция..., 179.

⁴⁶ Димитров, С. Северозападна Македония. Народостопанска анкета. Пак там, 89-97; Иширков, А. Пътуване..., 108-110; Младенов, С. Пътешествие..., 176-183; Гаджанов, Д. Мюсюлманското население в новоосвободените земи. Пак там, 254-255, 280-281; Странски, И. Гъстота на населението в Македонската военно-инспекционна област през 1916 година. – Македонски преглед, 1926, № 2, 78-79.

⁴⁷ ДВИА, ф. 1546, оп. 2, а.е. 15, л. 286-308.

това отношение единичните личности. Вярата е отождествена напълно с националността и от тук произлизат и съществуват само понятията „Християни“ и „Мохамедани“. Ако това е вярно за мохамеданите, дважд по-вярно е за християните. На всякъде и при каквито и да са обстоятелства, на въпроса за нация-милет, се получава отговора – християнин, или мохамеданин“⁴⁸.

Следите от турския език и култура са много малко, малко са и „турчеещите се“, а под турчин и мюсюлманин се разбира едно и също. Говоримият език у мнозинството мюсюлмани е албанският, но много малко назовават себе си албанци. По-издигнатите в социално отношение наричат себе си арнаути и смятат „албанец“ за обидно название. Голямата част от християнското население е славянско, като езикът му е по-близък до македонските говори, отколкото до „шумадийските сърби“. Окръжният управител изрично отбелязва липсата на национално съзнание сред християните. Въпреки многогодишната дейност в региона на сръбски институции като митрополия, училища, консулство и др. „не е могло да се изкалъпи „Сръбско“ население; то си е останало „християнско“ и за него е безразлично под чия власт ще бъде – българска, или сръбска, стига да не е турска, казва то“⁴⁹.

Докладът на прищинския окръжен управител е изключително интересен поне в няколко отношения. Авторът оспорва изобщо приложимостта на изчистените национални критерии към местните реалии. Идентичността в окръга все още се определя най-вече в религиозни рамки. Любопитно е и неговото наблюдение за слабото сръбско национално съзнание сред християнското население, което се подкрепя и от други източници⁵⁰. Особено интересно е мнението на окръжния управител относно слабостта на сръбските национални институции в рамките на Османската империя да изградят желаната национална идентичност сред християните в Косово. Дори и да приемем, че сръбското самосъзнание сред тях не е съвсем липсващо, то при сравнение с Моравско контрастът е пълен. Макар и иронично от гледна точка на българските национални претенции, българските власти в годините на войната се сблъскват с много по-ясно изразена сръбска идентичност в Пирот и Враня, отколкото в Призрен и Прищина. За Косово обаче въобще няма предварителни нагласи, че е българско. Косово е изобщо извън въобразените граници на българската национална територия. И, разбира се, най-важният факт остава, че Косово е три четвърти мюсюлманско/албанско.

Единствената пълна статистика на народностите във Вардарска Македония в годините на Първата световна война, с която разполагаме към момента, е дело на Димитър Гаджанов, лектор по турски език в университета.

⁴⁸ Пак там, л. 308-309.

⁴⁹ Пак там, л. 309-310.

⁵⁰ Съмнения доколко християнското население в Косово има ясна сръбска национална идентичност изразява и Васил Златарски. През 1916 г. той попада на събор в манастира Грачаница по време на църковния празник Голяма Богородица: „Веселието беше в пълния си разгар, защото щом се свърши църковната служба, веднага циганските зурли засвириха и тъпаните забумкаха и големи хора на няколко места се завиха. Местното население повидимому малко съзнаваше важността на историческите моменти, които преживява в настояще време сръбската нация, и затова аз се съмнявам дали то има твърдо национално съзнание като сръбско, още повече че езикът му не е чисто сръбски“. Златарски, В. Пътешествие из Македония. – В: Научна експедиция..., 56.

Данните той е получил от административните власти, но за него те „не представляват здрава гаранция за абсолютна вярност“, особено по отношение на мюсюлманското население, преброявано най-вече по вероизповедание. Затова той ги е сверявал чрез проверки, извършвани на място, като се е ръководил от езиковия критерий и по-точно от езика, който се говори у дома⁵¹.

Категориите за класифициране на населението, използвани в статистиката, са: „българи“, „помаци“, „турци“, „албанци“ (разделени на „мохамедани“, „католици“ и „православни“), „сърби“, „сърбомани“, „власи“, „евреи“, „цигани“ и „разни“. Общо населението на Вардарска Македония (без Струмишкия окръг, част от Царство България от 1913 г.) възлиза на около 850 000 души, от които българи са малко по-малко от 500 000. Така българското население във Вардарска Македония е наистина мнозинство, но все пак остава повече от 350-хилядно небългарско население⁵². Колкото повече разширяваме обхвата, толкова повече в сравнителен план, намаляват българите. Във всички разглеждани земи – Поморавието, Косово и Вардарска Македония, българите са само около една четвърт.

В голяма си част небългарското население в Македония се състои от мюсюлмани: албанци, турци и помаци. Въпреки че според Гаджанов помаците са „чисти българи, но потурчени“⁵³, в статистиката те са означени в отделна графа. Техният брой възлиза на около 75 000 души.

Сърби в Македония не са отбелязани, а броят на т.нар. „сърбомани“ е определен само на 4130. Става въпрос за съществуващото до 1912 г. разделение между екзархисти, от една страна, и патриархисти, от друга. Ако езиковият критерий определя всички като българи, то за втората група това невинаги отговаря на тяхното самосъзнание. Патриархистите се разделят главно на „сърбомани“ и „гъркомани“, които в различна степен се асоциират с гръцката или сръбската национална кауза. Степента на отъждествяване със съответната национална кауза и национална държава варира в огромни мащаби, като някъде е съвсем повърхностна, но на други места, както забелязват и българските власти, е по-силна.

„Сърбоманите“ и „гъркоманите“ са обаче изключенията. Най-голям интерес предизвиква доколко голямата част от общността на българите в Македония асоциира себе си с българската държава и българската национална кауза. Мнозинството от изворите от този период, които съм открил до момента, не поставят под съмнение българската идентичност на това население. Те я приемат за даденост. Макар и значително по-малобройни, се срещат и друг тип документи, чийто автори са сякаш по-скептични и склонни към съмнения. Такива извори съществуват и те не бива да се премълчават.

През лятото на 1916 г. контролор-ревизорът по реквизицията полк. Искров, оплаквайки се от голямата спекула, развихрила се в Македония, отбелязва: „Ако речете да го мърмите [населението] и биете на чувства за освобождение и пр[очие] Ви отговарят безсрамно: че не сме Ви викали. Те можели и с турци и сърби и френци“. Веднага обаче добавя, че това не се отнася за всички, а главно за „цинцари – Гъркомани и Сърбомани, а между населението има и добри патриоти българи“⁵⁴.

⁵¹ Гаджанов, Д. Мюсюлманското население..., 239.

⁵² Пак там, 280-281.

⁵³ Пак там, 268.

⁵⁴ ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2430, л. 40.

Директорът на Народния музей Богдан Филов също забелязва апатия и незаинтересованост към целите и изхода на войната: *„У населението не се забелязва никакъв ентузиазъм. Като че ли искат да кажат: „Добре ни освободихте, благодарим ви, но и по-рано не бяхме зле; ако ви прави удоволствие, идете да се биете, а нас ни оставете на мира да си гледаме търговията“.* Филов посещава Македония при провеждането на първия военен набор и е просто потресен от нежеланието на местните жители да служат в българската армия: *„Прави впечатление, че в Скопие при започването на набора се явили около 200 души цигани, а само 40 българи! Навсякъде се забелязва най-голямо отвращение пред военната служба и болшинството от младежите са готови на всичко, само да не отиват във войската“*⁵⁵. Неговите наблюдения се потвърждават и от други извори. В началото на 1917 г. една от мерките, които се обсъждат в Македонската военноинспекционна област, засяга именно проблема с дезертъорите. Предложението е семействата на тези, които са родом от Македония, да се изселват в друга околия, *„за да почувствуват позора извършен от техните синове“*. Смята се, че по този начин ще се прекратят бягствата⁵⁶. Богдан Филов е изобщо изключително критичен към македонското население и, за разлика от други тогавашни интелектуалци, ни най-малко не го идеализира, заявявайки: *„Населението в своето болшинство гледа на всяка власт като на свой враг и се стреми по всякакъв начин да заобиколи всички административни разпоредби, които са в тежест на отделната личност“*. Заключение му е: *„Безспорно е, че има патриоти, обаче, те ще са рядко. Широката маса е инертна“*⁵⁷.

Подобни впечатления се срещат и сред самите войници. В един обстоен аналитичен доклад за състоянието на духа на армията към края на 1917 г., съставен въз основа на системен преглед на войнишката кореспонденция, наред с други въпроси, се засяга и отношението на българския войник към новите територии и местното население. Изрично е отбелязано, че българските войници не харесват македонското население заради слабото му национално съзнание. Текстът гласи: *„Нашите войници от стара България не харесват и македонското население. Не рядко се срещат из писмата подигравки с неговите нрави и обругаване заради слабото му национално съзнание.* Приведени са и примери за подобни подигравки. Според българските войници македонското население *„и овде и онде се слага“* и се споменава фразата *„ке ми даеш пари, ке се сторам българин“*⁵⁸.

Как да тълкуваме тези документи? Българската историография традиционно пропуска такъв тип извори, тъй като трудно могат да бъдат вписани в графата „национално освобождение и обединение“. Обикновено македонската историография, от своя страна, ретроспективно тълкува всеки факт, предоставящ данни за слабо национално съзнание сред населението на Македония, като такъв, говорещ в полза на една латентна македонска идентичност, намерила своя „естествен“ завършек в създаването на македонска република като част от Югославия през 1944 г. Цитираните извори обаче

⁵⁵ Филов, Б. Пътувания из Тракия, Родопите и Македония 1912-1916. С., 1993, 193.

⁵⁶ ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2413, л. 7.

⁵⁷ Филов, Б. Пътувания..., 194.

⁵⁸ Научен архив при Българската академия на науките – София (НА-БАН), сб. IV, а.е. 56, л. 862. Цитираният текст е от обстойното резюме на доклада, заедно с множество приведени цитати от него, което е направил в неиздаваните си спомени Лука Малеев, адютант на главнокомандващия на действащата армия в периода 1917-1918 г.

говорят не за конфликт между българска и македонска идентичност, какъвто вече се забелязва в годините на Втората световна война, а за слаба българска национална идентичност. Те споменават за едно малцинство от „патриоти“ и за „инертна маса“, за хора, които смятат всяка държава, включително и българската, за враг, хора, които могат и с българи, но могат и с други, за население, което „и овде, и онде се слава“. Тези извори обрисуват по-скоро едно население, което слабо се идентифицира в национални категории или въобще не се идентифицира в такива.

Това не е и особено учудващо. Превърналите се вече в класически изследвания на национализма от 80-те години на миналия век изрично наблягат върху модерния характер на нациите и липсата на национално съзнание сред мнозинството европейци преди втората половина на XIX в.⁵⁹ В тези рамки цитираните по-горе извори могат да се разгледат като признак за една все още предмодерна и донационална идентичност. По-нови изследвания отбелязват телеологичните предпоставки на подход, който обвързва национализма с модернизацията. По този начин изглежда, че предмодерните общности, когато тръгват да се модернизират, имат една единствена цел – неизбежно да изградят национална идентичност и национална държава. Случаи на „национално безразличие“ обаче се забелязват в Централна и Източна Европа дори и до средата на XX в. и някои автори ги обясняват не просто като остатък от предмодерното миналото, а като съзнателна реакция спрямо модерния национализъм⁶⁰. Доколкото на Балканите процесите на национално изграждане изглеждат по-напреднали от тези в Централна и Източна Европа, то сякаш и по-рядко се среща пълно „национално безразличие“, поне що се отнася до националните държави⁶¹. В погранични имперски области като Македония обаче идентичността дори и в рамките на отделните християнски общности изглежда далеч от унификацията на националната държава. Освен това населението е изложено на най-разнопосочни външни влияния от съседните национални държави, като развива „двойствени“, „хибридни“ и „множествени“ идентичности. От гледна точка на националните активисти подобно поведение се разглежда като аномалия, като опортюнизъм и често дори като предателство. От гледна точка на местното население то представлява рационална стратегия за приспособяване към една сложна и противоречива среда, а често и стратегия за оцеляване в една силно враждебна среда.

Националните историографи прекалено често са заети в полемика една с друга, разглеждайки историята на Македония само през призмата на своята собствена национална общност. Както виждаме обаче, дори и самите

⁵⁹ *Breuilly, J.* Nationalism and the State. Manchester, 1982; *Gellner, E.* Nations and Nationalism. Ithaca, NY, 1983; *Anderson, B.* Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, 1983; *The Invention of Tradition.* Cambridge, 1983; *Hobsbawm, E.* Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990. Също толкова влиятелно е и предшестващото изследване на Юджийн Уебър за изграждането на френската национална идентичност едва в периода на Третата република. *Weber, E.* Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. Stanford, CA, 1976.

⁶⁰ *Zahra, T.* Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. – *Slavic Review*, 2010, № 1, 93–119.

⁶¹ *Dragostinova, T.* In Search of the Bulgarians: Mapping the Nation through National Classifications. – In: *Beyond Mosque, Church, and State: Alternative Narratives of the Nation in the Balkans.* Budapest, 2016, 106-107.

„национални“ общности са далеч от това да са единни и хомогенни. Всъщност фокусът на националните историографии е дори още по-тесен от този на „своята“ общност. Историята най-често се пише въз основа само на гледната точка на националните активисти. В разглеждания период това означава гледната точка на активистите на българската, гръцката, сръбската и албанската национална кауза. Впоследствие спорът се пренася между българската и македонската историография и се свежда основно до въпроса за националната идентичност на дейците на ВМОРО. Няма съмнение, че те се самоопределят като българи и че ВМОРО по време на войните е една българска иредентистка организация. Дейците на ВМОРО вземат широко участие в административното управление на Македония в годините на войната, а същото важи и за представители на македонската емиграция в България. Това са български национални активисти. Тяхното поведение обаче не може да обясни защо, макар и немногобройни, се срещат български извори като цитираните.

Трябва да обърнем внимание и на контекста, в който са създавани приведените по-горе документи. Тези наблюдения са правени най-вече в ситуации, когато българските власти изискват от населението нещо. Съществуват многобройни извори, далеч не само пропагандни, които свидетелстват, че българските войски през 1915 г. са приети като освободители на много места в Македония. Установяването на българска държавна власт в областта не само не среща съпротива от мнозинството, но е и приета с ентузиазъм. Трудностите започват след „освобождението“. Проблемът е, че тази власт се установява в условията на война и то война, която става все „пототална“. Военната обстановка изисква не просто пасивно приемане на българската власт, а незабавно активно включване във военните усилия на българския „въоръжен народ“. Това изглежда, че вече идва твърде много поне за една част от местните жители, които искат просто да бъдат оставени на мира и всячески се стараят да избегнат военните реквизиции, данъци и служба в българската армия.

Може би най-добрият начин да си обясним завареното през 1915 г. положение във Вардарска Македония е да го разгледаме като национално движение – като процес на изграждане на българска национална идентичност в Македония, който все още протича и не е завършил⁶². Става въпрос за продължителен и многостранен процес на национално изграждане, който до 1912 г. се развива в рамките на една мултиетнична и мултирелигиозна културна среда и в съперничество с други национални движения. Църковните борби, откриването на български училища, последвалата дейност на Екзархията за разширяването на църковната и училищната мрежа, а по-късно и революционното движение с неговите политически искания и програми постигат наистина немалко. Повече от това едва ли е възможно при съществуващите условия. Дори и техните съвкупни усилия обаче не се равняват на ресурса, който притежава националната държава да хомогенизира населението и изгради желаната национална идентичност. След 1912 г. във Вардарска и Егейска Македония този незавършил процес на изграждане на българска национална идентичност е прекъснат.

Македония е показателна за проблематичността на тезата за национално обединение сама по себе си и как същевременно тя не може да бъде напълно отхвърлена. Първо, Македония не е населена само с българи, а има и доста

⁶² Вж. *Hroch, M.* From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. – In: *Mapping the Nation*. New York, London, 1996, 78-97.

небългари. Ако за едните установяването на българска власт представлява национално обединение, то за другите не е така. Второ и по-важно, българите в Македония, определяни като такива най-вече на езиков принцип, далеч не представляват хомогенна национална общност. Сред тях има хора, които са със слабо българско национално съзнание, както и други, които са безразлични към идеята за национално обединение, или поне не са склонни да полагат усилия за нейното реализиране. Същевременно има и силно българско национално движение, както и хора, които трайно се асоциират с българската национална кауза, водейки десетилетна въоръжена борба. Затова смятам, че спрямо Македония тезата за националното обединение не трябва изцяло да се отхвърля, а само силно да се релативизира. По отношение на Поморавието и Косово тя е напълно неприложима.

***

Дотук бе посочено, че мнозинството от населението в земите, разположени между старата и новата западна българска граница, не се самоопределя като българско. Аз лично намирам гледната точка на местното население за най-важния показател доколко е приложима тезата за национално обединение. За да класифицираме едно териториално завоевание по този начин, то трябва да отговаря на следното условие: държавата България завзема и присъединява земи, населени с българи, за да се постигне съответствие между границите на нацията и границите на държавата. Голямата част от местните жители не смята себе си за част от българската нация, не разглежда България като своя родина, нито пък българската окупация на земите си като национално обединение.

Нека сега сменим перспективата, за да видим как изглеждат нещата от другата страна – в очите на българите. Доколко те смятат завладяването на Поморавието и Косово за национално обединение? Оказва се, че независимо от шумната официална пропаганда, която се води, гледната точка на голяма част от българите е удивително сходна с тази на местните жители. Те далеч не са убедени, че териториалното разширение в Поморавието и Косово представлява национално обединение, гледат на местното население като на небългарско, а на себе си като на завоеватели. Мащабните завоевания от есента на 1915 г. надхвърлят и представите на самите българи за обхвата на тяхната национална територия.

Нациите, както е известно, са и въобразени общности, а една от основните характеристики на всяка нация е нейната ограниченост, тъй като *„дори и най-голямата нация има, макар и гъвкави, граници, отвъд които са другите нации“*⁶³. Следователно, от една страна, обяснение на завоеванията от есента на 1915 г. като национално обединение би могло да се търси в рамките на колективните представи на българите за това кои земи са български, независимо доколко това отговаря на действителността към момента, т.е. стремеж към постигане на съответствие между въобразените граници на българската нация и границите на българската държава. От друга страна, териториално разширение, което надхвърля и представите на българите за национално обединение, не може по никакъв начин да бъде обяснено като такова.

---

⁶³ Андерсън, Б. Въобразените общности..., 22.

Македония винаги е била главната цел на българските национални стремежи – основната и най-важна част на българското национално обединение. Този образ на Македония, граден в продължение на десетилетия, заема доминиращо положение, без да има друга област под чужда власт, съизмерима с нея. Доминацията на Македония достига такива мащаби, че измества „на моменти и самия образ на родината“⁶⁴. Значимостта на Македония е безспорна и затова тя няма да бъде разглеждана тук. Ще се спра на другите две области – Поморавието и Косово.

В своя доклад до ЩДА от ноември 1916 г. началникът на Моравската военноинспекционна област ген. Кутинчев заявява следното: „*Духът на населението е безспорно сръбски, дори и в онези крайща, които ние смятаме за български*“⁶⁵. Че това е така, няма съмнение, но с оглед на символната география на българското национално обединение то означава най-малко две неща. Първо, някои области от Сърбия са смятани за български и като такива по право принадлежащи на българската държава. Второ, те не обхващат цялата завоювана територия от Кралство Сърбия, а само определени „*крайща*“. Кой са те?

Отговорът най-общо е – част от южните и източните територии на завладяното Поморавие. Същевременно включването на тези земи във въобразените граници на българската национална територия е повече от противоречиво, представите за тях са много бледи и колебливи, като до периода на войните няма нито опити, нито дори планове те да бъдат владени политически. Другата половина от Поморавието и Косово с Призренско и Прищинско излизат отвъд дори най-максималните представи за териториалния обхват на националното обединение.

Нациите виждат себе си като хомогенни вътрешно сплотени общности, населяващи компактни територии, застинали във времето и пространството. Такъв образ на нацията се изгражда чрез държавните и културни институции, образователната система, чрез преброявания на населението и географски карти⁶⁶. В региони като Македония, където се сблъскват няколко съпернически си иредентистки програми се създава цял корпус от взаимноизключващи се статистики на населението и етнографски карти. Преброяванията на населението далеч не са само неутрални „научни“ начинания, които се стремят да отразяват възможно най-точно и в най-голяма степен действителността. Те се провеждат в рамките на критерии и класификационни категории, изработени от преброителите и изразяващи тяхната гледна точка, а не тази на преброяваните. Преброяванията са също и политически инструменти, които целят да вкарат многообразната действителност в стриктно зададени предварителни рамки. Те не просто отразяват действителността, те също така се стремят да конструират желаната действителност. Осланяйки се на подобен тип данни и подбирайки методите за визуализация, етнографските карти разполагат националната общност в пространството. Те са важен инструмент за визуализиране на желаня териториален обхват на нацията и излъчват мощно политическо послание⁶⁷.

⁶⁴ Кайчев, Н. Македонийо, възжелана..., 274.

⁶⁵ ЩДА, ф. 313К, оп. 2, а.е. 39, л. 8.

⁶⁶ Примери от картографския материал, на който се основава текста, са достъпни в HTML варианта на студията – вж. <http://anamnesis.info/node/1381>

⁶⁷ За ролята на географските карти за създаването на хомогенен образ на националната територия и впечатление за рязка граница със съседните нации вж. Tuan, Y.-F. Space

Точно това е, което ни интересува в случая – не сложната и противоречива действителност, а нейната опростенческа и стилизирана пространствена проекция. Интересува ни менталната карта на националната територия, така както е привиждана от самите българи в периода до Първата световна война. Фокусът е върху „западните краища на българската земя“, ако използваме заглавието на една книга от периода. За целта ще се спра на изследванията на авторитетни български учени, които в най-голяма степен са в състояние да оформят нещо близко до официална версия на представите за териториалния обхват на българската нация. Това са етнографи, географи и езиковеди като Васил Кънчов, Анастас Иширков, Йордан Иванов, Беньо Цонев, Стефан Младенов. Специално внимание ще бъде обърнато на техните възгледи към 1915 г. във връзка с актуалната политическа обстановка и как впоследствие тези учени се изправят пред дилемата дали да променят дотогавашните си позиции, така че да оправдаят в пълна степен завоеванията. Ще се спра и на по-трайните колективни представи за западните предели на националната територия, изградени чрез образователната система, периферното място, което моравските земи заемат сред приоритетите на българския иредентизъм, и пълното безразличие на българите към тези земи в годините на войната.

До създаването на Княжество България през 1878 г. българите не успяват да изградят своя ясна представа за границите на националната територия. Триединната формула „Мизия, Тракия, Македония“ се утвърждава в колективните представи едва в последните години на османската власт, а сред съвременниците липсва единодушие докъде се простират границите на тези три области, възприемани като възплъщение на „изконните български земи“. Адаптирането на географски понятия от класическата древност към българския национален проект от XIX в. също се оказва сложна задача. Самият той възниква и се оформя в конкуренция с по-ранните национализми на съседите и най-вече с гръцкия. В същността си българският национален проект не е базиран в историята, а в етнографията и демографията. Той се осланя на етническият принцип и принципа на статистическото мнозинство. Български

---

and Place: The Perspective of Experience. Minneapolis, 1977, 178. За значението на преброяванията и географските карти в процеса на национално изграждане вж. *Андерсън, Б.* Въобразените общности..., 171-194. За връзката между национализъм и територия вж. *Anderson, J.* Nationalist Ideology and Territory. In: *Nationalism, Self-Determination and Political Geography.* London, 1988, 18-39; *Herb, G.* National Identity and Territory. In: *Nested Identities: Nationalism, Territory and Scale.* Lanham, MD, 1999, 9-31. За трудностите, с които се сблъсква османското преброяване на населението в Македония през 1905-1906 г., вж. *Yosmaoglu, I.* Counting Bodies, Shaping Souls: The 1903 Census and National Identity in Ottoman Macedonia“. – *International Journal of Middle East Studies*, 2006, № 1, 55-77; За подбора на критериите, използвани в българските преброявания и в изследванията на българските етнографи, вж. *Dragostinova, T.* In Search of the Bulgarians..., 105-128. За различните етнографски карти на Македония вж. *Wilkinson, H. R.* Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia. Liverpool, 1951. За статистиките на населението и етнографските карти на Балканите като инструмент за национално изграждане вж. *Demeter, G., Z. Bottlik, K. Csaplár.* Ethnic Mapping on the Balkans (1840–1925): a Brief Comparative Summary of Concepts and Methods of Visualization. – In: *(Re)Discovering the Sources of Bulgarian and Hungarian History.* Sofia–Budapest, 2015, 65–100. *Demeter, G.* Ethnic maps as instruments of nation-building on the Balkans (1900–1914). The Austro-Hungarian experience. – В: *Балканот: луѓе, војни и мир.* Материјали од меѓународната научна конференција по повод 65 години од основањето на Институтот за национална историја. Скопје, 2015, 89–109.

земи са тези, в които понастоящем живеят българи и те съставляват мнозинство там. И независимо от тези ясни принципи, които се оказват и много успешен ход, до 1878 г. няма нито една отпечатана българска етнографска карта⁶⁸.

Тази празнина се запълва до голяма степен от чуждестранните етнографски карти. Към средата на XIX в. картографската репрезентация на Балканския полуостров претърпява радикална трансформация, особено що се отнася до славянското население. Класификационните категории, взаимствани от Античността и регионалните названия (като илири и далматинци например) постепенно отстъпват място на етнографски и езикови категории (като българи и сърби). Авторите на тези карти разделят балканските славяни само на две големи групи – сърби (сърбо-хървати) и българи. С неизбежните различия между авторите, мнозинството от тях определят не само голяма част от Македония, но и регионите на Пирот, Враня, Ниш и Лесковац като населени с българи. От най-ранните карти на Павел Шафарик и Ами Буе през 40-те години, през тези на Гийом Лежан и Йохан Георг фон Хан през 60-те до картите на Хайнрих Киперт и Карл Закс през 70-те като цяло съществува консенсус относно българския характер на тези територии. По подобен начин те са изобразени и на руските етнографски карти, а дори и на някои сръбски⁶⁹. Западната граница на българската национална територия, очертана в чуждестранните етнографски карти от XIX в., оказва своето влияние върху по-късно появилите се трудове на българските учени. Те често ще се позовават на тях като на важен външен авторитет и то такъв, определян като най-безпристрастен и точен, защото тези карти са създавани в периода още преди да има българска държава⁷⁰. Конкретно картата на Хайнрих Киперт от 1876 г. е

⁶⁸ *Лилова, Д.* Споделената родина: представи за териториална идентичност в българското национално въображение (1830-1878). – В: Подвижните Балкани: изследвания на проекта NEXUS (2000-2003). С., 2009, 91-103; *Лилова, Д.* Родината и нейните имена: българската териториална идентичност в епохата под османска власт. – В: История, митология, политика. С., 2010, 80-91; *Лилова, Д.* Родината като terra incognita: география и национална идентичност в епохата на Възраждането. – В: Природни науки, технологии и социални светове. Сборник статии. С., 2015, 75-100.

⁶⁹ *Wilkinson, H. R.* Maps and Politics..., 27-57, 65-84, 103-105. По-важните карти от този период могат да бъдат намерени в атласа, издаден от Димитър Ризов в годините на Първата световна война. *Ризов, Д.* Българите в техните исторически, етнографически и политически граници. Берлин, 1917. През 1919 г. във връзка с Парижката мирна конференция Йордан Иванов изработва карта, която изобразява в синтезиран вид картографските представи, господстващи в периода 40-те–70-те години на XIX в. На картата на Йордан Иванов са нанесени граничните очертания от картите на Павел Шафарик от 1842 г., Ами Буе от 1847 г., Димитрие Давидович от 1848 г., Константин Дежарден от 1853 г., Йохан Георг фон Хан от 1861 г., Гийом Лежан от 1861 г., Макензи и Ърби от 1867 г., Михаил Миркович от 1867 г. и Хайнрих Киперт от 1876 г. Вж. *Limites ethniques bulgares au sud-ouest, d'après les cartes antérieures à la querelle de races.* – In: *Ivanoff, J.* Les Bulgares devant le Congrès de la Paix: documents historiques, ethnographiques et diplomatiques. Berne, 1919; *Ivanoff, J.* Les Bulgares et leurs manifestations nationales: documents historiques et diplomatiques. Berne, 1919. Картата е поместена като второ приложение в самия край и на двете книги.

⁷⁰ В каква точно степен чуждестранните етнографски карти от този период оформят българските представи за териториалния обхват на националната територия е обект на дебат, но е факт, че по-късно българските етнографи често се позовават на тях. Вж. *Rady, M.* Austrian maps of the Bulgarians in the 19th century. – *National Identities*, 1999, № 1, 73-80; *Sardamov, I.* Austrian maps and Bulgarian territorial claims. – *National Identities*, 2001, № 3, 187-189.

важна и в политическо отношение, тъй като е широко използвана по време на Източната криза от 1876–1878 г.

70-те години на XIX в. са най-важното десетилетие за оформянето на трайните представи на българите за пространствения обхват на тяхната национална територия. Няколко събития изиграват ключова роля за институционализирането на тези представи. Първото е създаването на Българската екзархия със султански ферман през 1870 г. На запад в нейния териториален обхват са включени районите на Пирот, Враня, Ниш и Лесковац. Границите на Екзархията са разглеждани като национални граници, а ретроспективно (което е важно в случая) често като квазидържавни, а понякога и като протодържавни. Последвалите допитвания в спорните епархии в Македония, от своя страна, се характеризират с цялата представителност и легитимност на един плебисцит. Второто важно събитие е Цариградската посланическа конференция от декември 1876 – януари 1877 г., която проектира създаването на две автономни български области. Западната българска област се простира до района на Ниш включително. Третото ключово събитие е, разбира се, Санстефанският договор. Чрез него Нишко и Лесковачко се предават на Сърбия, но България запазва Пиротско и Вранско. Последните два града са предадени на Сърбия по Берлинския договор и тази границата между двете държави се запазва до 1919 г.⁷¹ Така установила се сръбско-българска държавна граница постепенно започва да оказва влияние и върху етнографската репрезентация на региона. След 1890 г. повечето чуждестранни карти изобразяват земите, които Сърбия придобива през 1878 г., като населени със сърби⁷².

Как българските учени описват тези земи? Да започнем с Васил Кънчов – човек, чийто труд „Македония. Етнография и статистика“ в най-голяма степен оформя стандартните български представи за етническия състав на тази област и широко се цитира и до ден днешен. Изследването на Кънчов е изключително влиятелно още от момента на издаването си. То дава етнографска обосновка на официалните териториални претенции на България към областта, преведено е на френски език, а етнографската карта на Македония, приложена към него, е първата българска такава карта, получила широко разпространение в чужбина.

С оглед на настоящата студия ни интересува обхвата на българската етническа територия северно от Македония, който дава Кънчов. На първо място, планините Шар и Скопска Църна гора, които са смятани за „естествени“ граници на Македония, вече са се утвърдили и като граници на „българското племе“. *„Пограничните македонски планини Шар и Скопска Черна Гора, ако и да са вече много арнаутски по население, могат да се броят и сега като пределчи между българското и сръбско племе“* е мнението на Васил Кънчов⁷³. Той посочва и изключения от това правило. Отвъд Шар, въз основа на езиковия критерий, Кънчов отбелязва като българи славяноезичните мюсюлмани, населяващи около 40 села в областта Гора, южно от Призрен. На север от Скопска Църна гора пък споменава за наличието на българи в Гнилянската кааза. Посочва се, че в миналото е имало и българска община и българско

⁷¹ Вж. Протоколите на Берлинский конгрес със Сан-Стефанский и Берлинский договор. С., 1885; Протоколите на Цариградската конференция с Лондонский протокол. Варна, 1885; *Маркова, З.* Българската екзархия 1870-1879. С., 1989.

⁷² *Wilkinson, H. R.* Maps and Politics..., 103-105.

⁷³ *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. С., 1900, 122.

училище в Призрен, но също така е имало и сръбско население в Македония⁷⁴. Всичко това е представено обаче като история, като отломки от миналото, докато настоящето е това, което има значение. Характерно за Кънчов е, че отчита и динамиката на процесите. За Гнилянската кааза в Косово отбелязва: „Силният арнаутски наплив я откъснал съвсем от Македония, и българите останали само в беговските чифлици около долината на Морава, като се стесняват границите им постоянно от арнаутите“. Що се отнася до съвременното териториално разграничение между българи и сърби в региона Кънчов заявява: „В последните десетилетия сръбизмът отвъд Шар е преобладавал, както българизмът отсам Шар“⁷⁵. В тогавашните представи на българите Шар планина заема гранично място и изразите „отвъд Шар“ и „отсам Шар“ често се използват, за да обозначат въображаемите предели на българската национална територия.

Кънчов не е извършвал собствени проучвания върху Поморавието, но макар и съвсем накратко, се спира и на него в книгата. Изводите му се основават на „единогласното уверение на стари и нови изследователи“. Според него територията в Сърбия, на която живеят българи, обхваща долините на реките Южна Морава и Тимок. Той определя броя на българите в Сърбия на около 250 000, а самите те „бавно се осърбяват“⁷⁶. На една недатирана етнографска карта на Балканския полуостров Кънчов очертава сходни граници, а самото население е обозначено не като българско, а като българо-сръбско⁷⁷. С етнографска карта на Балканския полуостров е снабден и неговият учебник по география, издание от 1901 г. Територията в пределите на Сърбия, отбелязана като българска, се простира на изток от р. Южна Морава. Тя обхваща Пирот и Враня, доближава до Ниш и Зайчар но двата града не са отбелязани като български, а като населени съответно Ниш със сърби, а Зайчар с власи⁷⁸. Броят на българите е около 200 000, а процесите отново са показани в своята динамика – не просто българи, а българи, които „постоянно се посърбяват“⁷⁹.

За разлика от етнографите, то езиковедите по-лесно могат да не обръщат внимание на националната самоидентификация на населението, доколкото тя не е повлияла на неговия език. Те обаче се сблъскват с трудности от друго естество. Ако от чисто езикова гледна точка разграничението на българския език от гръцки, турски, румънски и албански не представлява трудност, то не така стоят нещата със сръбския. С установяването на сръбско-българската граница през 1878 г. се оказва, че местните говори в една част от Западна България и Източна Сърбия са по-сходни помежду си, отколкото с която и да е от двете книжовни норми. Става въпрос за диалектен континуум, за постепенно преливане на едни говори в други, затова и българските езиковеди от епохата боравят с категории като погранични говори, смесени говори, преходни говори.

⁷⁴ Пак там, 29-30, 46, 119-123.

⁷⁵ Пак там, 30, 122.

⁷⁶ Пак там, 297.

⁷⁷ Етнографска карта на Балканския полуостров според В. Кънчев и най-новата статистика на България. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Дигитална библиотека. Картографски издания, <[http://digital.nationallibrary.bg/DWWWebClient/\(X\(1\)S\(3uxmdaub55pcsydsrvcbezd\)\)/ViewerWindow.ashx?WebpartKey=Viewer_Viewer_9424&v=1796](http://digital.nationallibrary.bg/DWWWebClient/(X(1)S(3uxmdaub55pcsydsrvcbezd))/ViewerWindow.ashx?WebpartKey=Viewer_Viewer_9424&v=1796)>.

⁷⁸ Кънчов, В. Отечествена география с географията на другите страни на Балканския полуостров и Румъния. Пловдив, 1901. Картата е приложена след последната страница на учебника.

⁷⁹ Пак там, 147.

Не е ясно къде свършва единият език и къде започва другият и е невъзможно да се постави рязка граница между двата.

Изследванията на българските езиковеди по тази проблематика възникват като реакция на тезата на сръбските им колеги, че езикът, който се говори в Западна България е сръбски. В една своя студия от 1886 г. Александър Теодоров-Балан отхвърля тези твърдения като необосновани и на свой ред заявява, че езикът както в Трънско, така и от другата страна на границата в Пиротско е „*същи български*“⁸⁰. През 1901 г. Беньо Цонев чертае вече една доста по-западна граница на българския език. Неговото мнение е: „*На северо-запад границата на българската реч съвпада със същите предели, гдето северозападните наши ч-ц говори се смесват с моравско-ресавското наречие, а не пиротско-трънското, както се приема обикновено. Тая граница захваща от устието на Тимок и върви по тая река дори до Нишката околност, отдето по река Българска-Морава стига до Враня*“⁸¹. Тезата на Беньо Цонев от началото на века е важна, защото в годините на Първата световна война той значително ще разшири обхвата на българския език на запад.

В няколко свои статии от тези години Стефан Младенов също се спира на проблема, за да се противопостави на сръбските учени, които очертават сръбската езикова област по Искър и Струма. Задавайки си въпроса „*Сръбски или български се говори между Искър и Морава?*“, Младенов набляга на смесения и преходен характер на тези говори, като освен това ги разделя и по степен на близост до единия или другия книжовен език. Негово заключение е следното: „*Гледаме ли обективно на говорите в областта между Искър и Морава, ще трябва да кажем, че в долината на Морава имаме сръбски говори с доста българизми, в планинските местности от двете страни на сръбско-българската граница намираме български говори с доста сръбизми, а говорите към долините на Искър и Струма са вече български говори... без никакви или с редки сръбизми*“⁸². По-конкретно най-крайните западни предели на преходните български говори, които той дава, са Нишко и Лесковачко⁸³.

Особен интерес предизвикват трудовете, издадени между лятото на 1913 и есента на 1915 г., т.е. след Междусъюзническата война и преди включването на България в Първата световна война на страната на Централните сили. Без българският избор да е предопределен, жаждата за реванш срещу Сърбия, Гърция и Румъния е много силна, а от лятото на 1914 г. правителство започва и сериозно да обмисля война срещу Сърбия. През 1915 г. Анастас Иширков издава своята книга „*Западните краища на българската земя*“. Хронологически той ограничава изследването си до „*времето на турско владичество*“. Сам

⁸⁰ Теодоров, А. Западните български говори. – Периодическо списание, 1886, № 19-20, 208.

⁸¹ Цонев, Б. Увод в историята на българския език. Преглед върху българските говори. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1901, № 18, 364.

⁸² Младенов, С. Избрани произведения. С., 1992, 274.

⁸³ „*Значи говорите в Нишко, Пиротско, Лясковско, Вранско, Босилеградско, Трънско, Брезнишко, Царибродско, Берковско и Белоградчишко не са сръбски, при все че имат някои сръбски особености... по ударения, морфология и синтаксис тия говори са пък български. Трябва да се съгласим, че имаме работа с говори смесени, т.е. такива, които има особености сръбски (във фонетиката) и български (удар[ение], морфол[огия], синт[аксис]) или пък с говори преходни, т.е. такива, които по общия склад на речта са български, а със своите сръбски особености сближават нашия език със сръбския и представят по такъв начин незабелязан, постепенен преход от единия език към другия*“. Пак там, 273.

Иширков не очертава конкретна гранична линия, а привежда многобройни примери за такива през вековете. Доколкото от историята могат да се извадят всякакви примери, то това би могло да оправдае каквато и да е граница. Все пак книгата на Иширков има фокус. Цялостното впечатление, което оставя текстът, е, че „западните краища на българската земя“ на север от Македония се колебаят между санстефански граници и долините на реките Южна Морава и Тимок⁸⁴. Йордан Иванов, литературовед и фолклорист, е по-конкретен. През същата 1915 г. е издадена неговата книга „Българите в Македония“. Относно разпространението на българите на север от Македония той следва Кънчов. Като български са обозначени само областта Гора и един малък анклав в Гнилянско⁸⁵. По отношение на границата между българския и сръбския език Йордан Иванов разграничава „повлияни“ от „преходни“ говори и очертава една малко по-ограничена територия на разпространението на българския език в сравнение с Беньо Цонев и Стефан Младенов. На запад българската езикова област обхваща долините на Тимок и Нишава, но изключва тази на средна и долна Южна Морава.⁸⁶

Една етнографска карта от 1915 г. дава най-ясна представа за несъответствието между огромните завоевания на запад през Първата световна война и дори най-максималистичните български представи за териториалния обхват на българската национална територия. Картата е дело на екип от едни от най-авторитетните български учени на своето време начело с Анастас Иширков и включващ още Беньо Цонев, Йордан Иванов, Любомир Милетич и Стоян Романски. Поради тази причина и неформално е известна като карта на

⁸⁴ В предговора Иширков определя своята цел по следния начин: „С настоящия си труд се опитам да посоча главно етнографската правдивост на западната граница на Сан-Стефанска България“. Иширков, А. Западните краища на българската земя. Бележки и материяли. С., 1915, IV. Първите три глави на книгата са посветени на Македония: „Когато турците покорили Македония, тя е била в етнографско отношение българска страна“, „Охридската българска архиепископия“, „Скопската област е останала българска и под духовното владичество на сръбската ипекска патриаршия“. Една е посветена специално на територията по долините на Южна (Българска) Морава, Нишава и Тимок, а една на доминиращите географски представи през XIX в.: „Долините на Българска Морава, Нишава и Тимок от края на 14 до средата на 19 век“, „Наши и чужди писатели за западната етнографска граница на българите в 19 век (1800—1878 г.)“. След това се спира на териториалния обхват на Българската екзархия и на западната българска автономна област, очертана на Цариградската посланическа конференция: „Българският църковен въпрос в западните граници на българските епархии“, „Цариградската конференция и западните граници на западната автономна област България“. Последните два глави са посветени съответно на Санстефанския и Берлинския договор: „Западните граници на Сан-Стефанска България“, „Как преминаха Пирот и Враня към Сърбия“.

⁸⁵ Иванов, Й. Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност. С. 1915, LVI, LXV.

⁸⁶ „Говорите, които съдържат само някои чужди белези, и те прокарани не строго последователно, те, естествено, по общите си типични белези, припадат към българската или към сръбската езиковна област; тех ще ги назовем повлияни говори. Ония пък говори които на равно са кръстосали своите и чужди белези и е трудно да се отделят към единия или другия език, ще наречем преходни говори. Така, говорът в Призренско, по средна и долна Българска-Морава са сръбски говори, повлияни от български езикови особености; говорите в Църногорията, по Моравица, по горна Пчиня и Крива, по Тимок и Нишава са български, със сръбско влияние. Преходен е напр. свърлишкият говор в Сърбия“. Пак там, LXXIV.

българските професори. Нейното официално название е „Етнографска карта на българщината на Балканския полуостров през 1912 г.“ и е публикувана в престижното германско географско списание „Petermann’s Mitteilungen“ през септември 1915 г. Това означава, че картата е възможно най-представителна от гледна точка на авторство и актуалния политически контекст, а същевременно данните, въз основа на които е изработена, са по-благоприятни за българската национална кауза, тъй като са отпреди поражението в Междусъюзническата война и последвалите бежански вълни.

Картата е придружена и от пояснителна статия. Частта за Моравско е изработена от Беньо Цонев, а тази за Македония от Йордан Иванов. Цонев все още не е успял да разшири обхвата на българската езикова област в Сърбия до р. Велика Морава, но го е разширил по посока на Косово. Тук надделяват обаче вече познатите ни аргументи за „естествените“ граници на Македония, които имат приоритет в представите на българите над чисто езиковите. Шар планина и Скопска Църна гора са се утвърдили като пределния обхват на „българщината“ в този регион⁸⁷. Освен Македония западните граници на „българщината“ обхващат районите на Зайчар, Княжевац, Алексинац, Ниш, Лесковац, Пирот и Враня. Косово не е означено като българско. Единственото изключение е областта Гора, южно от Призрен, населена със славяноезични мюсюлмани. Цялата останала територия на Косово с градовете Призрен, Прищина, Гниляне, Дяково и Качаник не е означена като българска⁸⁸. Определяна като най-максималистичната българска етнографска карта до онзи момент и български аналог на най-крайните сръбски и гръцки виждания за етнографията на Балканския полуостров⁸⁹, картата не включва в териториалния обхват на „българщината“ половината от завладяното през есента на същата година Поморавие и Косово с Призрен и Прищина. Картата на българските професори се превръща в проблем.

На 8 август 1917 г. в Берлин се срещат българският пълномощен министър там Димитър Ризов, Иван Шишманов, филолог и университетски преподавател, и началник-щабът на армията ген. Иван Луков. Разглеждат атласа, подготвян от Ризов. „Луков не е доволен от етногр[афската] карта на бълг[арските] професори“ – е записал в дневника си Иван Шишманов. *В Моравско етногр[афската] граница да се изправи*“. Другите двама не са съгласни. *Не бива бълг[арските] учени да се компрометират, като [Йован] Цвиича*“ – отбелязва Шишманов⁹⁰. По това време репутацията на въпросния сръбски географ и етнограф Йован Цвиич в България е много ниска. Той е смятан за човек винаги готов да промени дотогавашното си мнение, за да предостави квазинаучни аргументи на нарастващия териториален експанзионизъм на собствената си държава, т.е. казионен учен. Както се

⁸⁷ *Ischirkoff, A. Ethnographische Karte des Bulgarentums auf der Balkanhalbinsel im Jahre 1912. – Dr. A. Petermann’s Mitteilungen aus Justus Perthes’ Geographischer Anstalt, 1915, № 61, 339-343, <https://zs.thulb.uni-jena.de/rsc/viewer/jportal_derivate_00259658/ThULB_129489824_1915_Perthes_0351.tif>.*

⁸⁸ *Das Bulgarentum auf der Balkanhalbinsel im Jahre 1912 von Prof. Dr. A. Ischirkoff unter Mitwirkung von Prof. Dr. L. Miletitsch, Prof. Dr. B. Zoneff, Prof. J. Iwanoff, Prof. Dr. St. Romanski. Ibid., Tafel 44, <https://zs.thulb.uni-jena.de/rsc/viewer/jportal_derivate_00259658/ThULB_129489824_1915_Perthes_0547.tif?logicalDiv=jportal_jparticle_00511978>.*

⁸⁹ *Wilkinson, H. R. Maps and Politics..., 195-199,*

⁹⁰ *Шишманов, И. Дневник, 1879–1927 г. С., 2003, 179.*

отбелязва и в Карнегиевата анкета, „етнографските представи на г-н Цвиич се променят според развитието на политическите претенции от страна на Сърбия“⁹¹. Верен на тези свои принципи „Цвиича“ променя още веднъж вижданията си през 1918 г., за да осигури аргументи за новите териториални претенции на Сърбия към България⁹². Точно това е, което се стремят да избегнат Шишманов и Ризов. Решението, което намира Иван Шишманов, за да не се компрометират българските учени по подобен начин, е в прилагането на двойни стандарти. Ако принципното основание да се иска една част от Моравско е, защото тя е „българска“, то за другата – „небългарската“, исканията ще се основават на други принципи. „Небългарската част от Моравско ще искаме просто по договора“ е мнението на Шишманов⁹³. За Косово не става дума в разговора, но тъй като то се намира извън договорната граница, за да се легитимира неговото владение, ще е необходим допълнителен трети вид принципи.

Димитър Ризов не успява да оправдае дори и такъв подход. В предговора към атласа, издаден в Берлин под названието „Българите в техните исторически, етнографически и политически граници“, той определя като крайни български териториални цели на запад Нишката област и Тимошко. Останалата част от окупираната територия в Поморавието трябва да се върне на възстановената след мира сръбска държава. Ризов препоръчва и връщането на Косово към възстановена Сърбия, независимо че последното е населено в огромната си част с албанци⁹⁴. В критиките си към атласа македонският водач Христо Матов отдава дължимото на Ризов, че поне не отстъпва на сърбите района на Ниш – Враня, докато има и други, които „без мъка им дават това, което аслъ са владели“⁹⁵. Българското правителство няма намерение да връща нищо от завладяната територия, а освен това не е съгласно и с останалите препоръки на Ризов и се разграничава от политическата част на атласа като лично мнение на автора. Все пак Ризов в качеството си на български дипломатически представител в Берлин е официално лице и атласът има отзвук.

По-важен от атласа на Ризов обаче е фактът, че мнозинството от българските учени подобно на него и Иван Шишманов не успяват да изместят „границите на българщината“ от 1915 г., така че да оправдаят всички териториални завоевания като национално обединение. Затруднения изпитват дори и езиковедите, които не е необходимо да се главоболят с националната самоидентификация на населението. Беньо Цонев например успява да промени мнението си. Неговите нови изследвания, проведени в периода 1916–1917 г., го убеждават, че териториалният обхват на българския език е по-широк от онзи, който той му е давал до 1915 г. и български език се говори дори и на запад от р. Велика Морава. Това свое мнение Беньо Цонев запазва и след войната⁹⁶. Други

⁹¹ Другите балкански войни. Изследване на Фондация „Карнеги“ от 1913 година в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт от Джордж Ф. Кенан. С., 1995, 30.

⁹² *Wilkinson, H. R. Maps and Politics...*, 202-203.

⁹³ *Шишманов, И. Дневник...*, 179.

⁹⁴ *Ризов, Д. Българите...*, XI-XII.

⁹⁵ ЦДА, ф. 260К, оп. 4, а.е. 78, л. 21.

⁹⁶ *Цонев, Б. Резултати от моите изследвания на моравските говори през 1916-1917 година. С., 1917, 3-12;*

Цонев, Б. Произход, име и език на моравците. С., 1918, 3-13; Цонев, Б. История на българския език. Т. 1. С., 1919, 330-331.

като Стефан Младенов обаче не успяват. Както по време на войната, така и след нея, той не включва долината на Велика Морава към територията, на която се говори български език. Неговата „карта на българското езиково землище“ обхваща значително по-малък географски ареал – „само“ Пиротско, Вранско, Нишко и Зайчарско⁹⁷.

Във второто допълнено издание на „Българите в Македония“ от 1917 г. границите на „българщината“, които дава Йордан Иванов, са тези от 1915 г.⁹⁸. През 1919 г. в Берн са издадени две негови книги, към които е приложена и етнографска карта на южните славяни. На нея вече населението в Нишко, Лесковачко и дори Вранско е показано не като българско, а като българо-сръбско⁹⁹.

Анастас Иширков също не успява да оправдае като национално обединение всички завладени земи на запад. Нещо повече. Той дори изпитва съмнения и по отношение на тези, включени в границите на „българщината“ на картата от 1915 г. Иширков разделя земите, завладени от Сърбия в границите и до 1912 г., на четири области: Българоморавска, Тимошка, Кучайска и Великоморавска. Българоморавската област се простира от старата българо-сръбска граница на изток и Македония на юг до Сталач на север, където се съединяват Западна (Сръбска) Морава и Южна (Българска) Морава и образуват Велика Морава. В сравнение с останалите три области тази е определена в най-голяма степен като българска. Дори и по отношение на нея обаче съществуват много нюанси, има степенуване, а на места прозират и сериозни съмнения. *„Ниш – заявява Иширков, който беше още в турско време доста посърбен, го завзехме сега във войната като чисто сръбски град... И в чужбина Ниш е вече познат като сръбски град, та кога дойде ред да се говори в конференцията за мира за Ниш, много е мъчно да се защитава нашата кауза“*. Санстефанските Пирот и Враня според него са териториите, *„за които можем да настояваме с много по-голямо право и убедителност“*, а между двата Пирот е по-български от Враня. Затова и Иширков чертае екзархийска граница като максимална, а като минимална санстефанска. Ако не може да се осигури и санстефанска граница, трябва да се предпочете Пирот пред Враня¹⁰⁰.

Тимошко е само отчасти българско, но то трябва да бъде включено в пределите на българската държава по стратегически съображения, *„за да си отворим път към Унгария и създадем по-яка западна граница по кучайските планини“*. Планинската Кучайска област съвсем не е българска, но тя е най-подходяща за стратегическа *„яка западна граница на България“*. Когато стига до Великоморавската област, Иширков вече просто се е изчерпал откъм аргументи, с които да оправдае задържането и в границите на българската държава: *„Отвъд планинската група Кучай се простират плодородни[те] низини край Морава и Млава, които са житници за Сърбия. Нашите претенции върху тая област можем слабо да подкрепим с исторически и етнографски доводи... Много е мъчно да се поддържа сериозно нашата*

⁹⁷ Младенов, С. История на българския език. С., 1935, 185.

⁹⁸ Иванов изрично споменава и картата, публикувана в „Petermann's Mitteilungen“. Иванов, Й. Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност. С. 1917, 108.

⁹⁹ Вж. Carte ethnographique des Slaves du sud en 1913. – In: Ivanoff, J. Les Bulgares devant...; Ivanoff, J. Les Bulgares et leurs... Картата е поместена като трето приложение в самия край и на двете книги.

¹⁰⁰ Иширков, А. Моравската военно-инспекционна..., 3-10.

претенция за *Великоморавските земи*...¹⁰¹. И така, Анастас Иширков, най-авторитетният български географ на своето време и ръководител на екипа от учени, очертал през 1915 г. най-максималните етнографски „границы на българщината на Балканския полуостров“, не успява да измести последните по запад, така че „границите на българщината“ да съвпадат с новата западна граница на българската държава.

Етнографските карти не само създават илюзията за една хомогенна и статична национална общност, населяваща компактна територия и ясно разграничаваща се от съседните също такива общности. Те освен това създават и илюзията за еднаквата значимост на различните земи, образуващи съвкупната териториална представа за общото отечество. Тъй като от изток на запад и от север на юг земите, въобразени като български, са обозначени с един цвят, то следователно те са с еднаква стойност и в очите на самите българи и е еднакво силно желанието всички те да бъдат включени в общата държава – нещо, което съвсем не е така. Степента на отъждествяване на определена територия с родината, на важността, която тя има за националната идентичност, на емоционалната привързаност на членовете на общността към нея и на желанието за установяване на политически контрол върху нея варира значително.

Освен етнографските карти значение за маркирането на дадена територия като част от националната има и локализирането на важни места за националната идентичност и степента на тяхната концентрация. Такива могат да бъдат места, свързани с важни институции или исторически събития: центрове на държавността и политическата власт, религиозни, културни и образователни центрове, места на важни исторически битки. Значение има и в каква степен съответната територия и нейният ландшафт са възпени като част от родината в произведения на литературата и изкуството – високи планини, буйни реки, златни житни поля и т.н. Най-важният показател за определяне на значимостта на дадена територия за националната идентичност е решимостта, с която нацията защитава или се стреми да придобие дадена територия. Средствата за постигане на тази цел могат да бъдат различни – от мирни политически средства, декларации и споразумения до военни съюзи и същинска война. Затова смятам „факторът решимост“ и свързаната с него тристепенна класификация на териториите по степен на значимост на център, полупериферия и периферия за полезни аналитични инструменти. Центърът е територия с основополагащо значение за националната идентичност и затова нацията е готова да положи огромни усилия, за да запази или придобие политически контрол върху нея. Това включва и воденето на ожесточени войни, свързани с големи човешки жертви, които на моменти могат да изглеждат ирационални от всякаква друга гледна точка. Полупериферията е с по-слаба степен на значимост, но обикновено нацията изпитва нуждата да установи политически контрол върху нея, докато периферията е такава част от националната територия, която дори не е необходимо да бъде владяна политически¹⁰².

От гледна точка на българската национална идентичност Поморавието е периферия и никога не се превръща в пълноценна част от колективните представи за териториалния обхват на нацията. От създаването на Княжество

¹⁰¹ Пак там, 11-14.

¹⁰² *White. G. W. Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe. Lanham, ML, 2000, 39-41.*

България до периода на войните то е много слабо представено в задължителната учебна литература и дори „полузабравено“. В учебниците по литература за него почти не се споменава. Същото важи и за учебниците по история. Единствено тези по география го споменават, а названието, което се употребява е Моравско. Според повечето български учебници по география българските земи в Сърбия включват Пиротско, Вранско и Нишко, присъединени към Сърбия през 1878 г. Други включват и Зайчарско в Тимошко, част от Сърбия от 1833 г., а трети изобщо не споменават за българи в Сърбия¹⁰³. Завладените през 1915 г. сръбски земи се простират значително по-далеч от тези колебливи представи за западните предели на българската народност.

От политическа гледна точка Поморавието е съвсем забравено и до периода на войните не се и чувства необходимостта изобщо да бъде владяно. Единствената подобна инициатива е през 1908-1909 г., когато Австро-Унгария планира да привлече България за съвместна военно-политическа комбинация срещу Сърбия, предлагайки териториални компенсации в Моравско – нещо, което е отхвърлено от българска страна¹⁰⁴. Освен планове за военно завладяване липсват и каквито и да било други по-меки политически форми, чрез които една държава се стреми да обозначи определена територия като своя. Няма официални политически декларации и изявления, че това са земи, населени с българи, няма и претенции за защита на правата на българите в Сърбия. Липсва също така и инициатива „отдолу“ на емигрантски или други организации, които да наложат на правителството някаква по-активна политика по този въпрос. Разбира се, няма и нелегални организации, които да водят въоръжена борба за политическото освобождение на българите в Сърбия – както в Сърбия, така и изпращани от България. Няма нищо, което дори и отдалеч да наподобява положението в Македония и Тракия, а след това и Южна Добруджа и Западните покрайнини. В България и за България не съществува моравски въпрос, по подбие на македонски (македоноодрински), а по-късно тракийски, добруджански и западнопокрайнински.

Ако се опитаме да обобщим, Пиротско, Вранско, Нишко (евентуално и на север Зайчарско) са абсолютният максимум на въобразените граници на българската нация на запад. Същевременно те са много слабо представени в териториалния обхват на нацията, изграждан чрез образователната система, и несъществуващи като политически въпрос. Тези земи са в най-добрия случай една „полузабравена“ периферна иредента, за която никога до периода на войните не се е чувствала нуждата да бъде владяна политически. Що се отнася до останалите сръбски земи и Косово, то те никога не са били българска иредента.

Завладяването на Поморавието, а в още по-голяма степен на Косово, заварва неподготвени и самите българи. Към 1917–1918 г. ще се стигне до необходимостта да се пропагандира „Българското Поморавие“ не само сред местното население и зад граница, но също в българската армия и старите предели на Царството. Като израз на национална самомобилизация сред кръгове от интелигенцията в София и част от офицерството и чиновничеството в Поморавието възникват две такива пропагандни организации – Поморавски народно-просветен комитет и Културно-просветна дружба „Морава“. Сред

¹⁰³ *Кайчев, Н.* Македонийо, възжелана.... С., 2006, 96-97, 123, 153, 158.

¹⁰⁴ *Mitrović. A.* Bugarska u planovima Austro-Ugarske i Nemacke tokom aneksione krize. – В: Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Kn. 2. Beograd, 57-90.

националните активисти на двете организации ясно се чувства разочарованието, породено от сблъсъка с действителността на място, и незаинтересоваността на българското общество.

През 1917 г. председателят на Поморавския народно-просветен комитет Сава Дацов (самият той родом от Зайчар) среща широко разпространено невежество относно предполагаемия български характер на населението в Поморавието. Наблюденията му се отнасят както до „надлежните лица“ на място, така и до „мнозина важни фактори в управлението тук в София“. И сред едните, и сред другите „повечето намират че за Македония ний сме освободители, а за територията на Сърбия ние сме завоеватели!“¹⁰⁵. Година по-късно и председателят на Културно-просветната дружба „Морава“ достига до същия нерадостен извод: „В България, обществото е просто невежо по същността на моравския въпрос и с непростима незаинтересованост продължава да счита тая област сръбска, непознавайки нито историческите си, нито етническите си права над Моравско“¹⁰⁶. Подобни впечатления се срещат и сред германските съюзници. Капитан Лесинг, офицер при Щаба на групата армии Шолц, отбелязва: „Че Морава днес е сръбска, не се отрича дори от най-богатите на фантазия български анексионисти, Македония обаче с Монастир и със силното желание за Солун е за всички българи идеала на тяхното национално виждане“¹⁰⁷.

В стандартните счетоводни документи на държавната администрация в България мъжкото население от Моравско, мобилизирано на трудова служба, е записвано в графа „сърбин“¹⁰⁸. Също и „Държавен вестник“ до самия край на войната често споменава за сърби в Поморавието. Когато в Народното събрание се обсъждат целите на България във войната, и там се изказват съмнения, които не се ограничават само до представителите на тесните социалисти, по принцип неприемащи, че участието на България е за национално обединение. Стоян Данев също не може да си обясни „какво дирим ние при устието на Морава в Дунава“ и рязко разграничава завоюването на Македония, от една страна, и на Поморавието, от друга: „Когато се касае за Македония, имаме пред вид обединението на българското племе. Ако искаме да забием българското знаме при устието на Морава, тогава вече преследваме съвсем други цели“¹⁰⁹. Наблюденията на широкия социалист Александър Цанков са сходни. Според него „тези земи са населени от едно население, което се чувства сръбско и което желае да остане такова“, а по отношение на претенциите на българското правителство за Моравско смята, че те са „много непопулярни не само във външния свят, еднакво у съюзници и противници, но тоже и у нас в България“¹¹⁰.

Униинието, породено от сблъсъка с реалността, и неподготвеността на самите българи да разглеждат Поморавието като българско, ясно се чувства в тъжното наблюдение на председателя на Културно-просветната дружба „Морава“: „От една страна – едно посърбено население, загубило своето народно чувство и съвест, от друга – един моравски въпрос неизучен и незастъпен даже и в България нито в политическо, нито в стопанско, нито

¹⁰⁵ ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2108, л. 3.

¹⁰⁶ Пак там, ф. 1439, оп. 1, а.е. 310, л. 3.

¹⁰⁷ Германски дипломатически документи. Т. 2, 387.

¹⁰⁸ ДВИА, ф. 1548, оп. 1, а.е. 36, л. 105.

¹⁰⁹ Стенографски дневници, 17 ОНС, IV РС, 57 З, 6/III 1918, 1194.

¹¹⁰ Пак там, 50 З, 22/II 1918, 1092.

в историческо и етнографно отношение¹¹¹. Това се отнася както до земите, които никога не са влизали във въобразените граници на националната територия, така и за „полузабравените“.

По отношение на Косово подобно разочарование не се и чувства, тъй като изобщо няма предварителни нагласи, независимо колко слаби и колебливи, че областта е българска. Съответно не се води и такава пропаганда и няма косовски еквивалент на Поморавския народно-просветен комитет и Културно-просветната дружба „Морава“.

Но не са само Поморавието и Косово. Що се отнася до обикновения български войник, то изглежда, че неговото цялостно отношение към целите на войната и националното обединение значително се различава от това на военния, политическия и интелектуалния елит. Във вече споменатия анализ за духа на армията, съставен въз основа на системен преглед на войнишката кореспонденция, се заявява следното: *„Българският войник е реалист и при оценката на новозавладените български земи. Неговият етнически критерий е важен до толкова, доколкото той може да подкрепи стопанското значение на желаната област. Затова най-ценени са Добруджа и Беломорския край, за тях не може да става спор – те трябва непременно да бъдат български. Като че ли без житото на Добруджа и тютюнът на Беломорието бъдеща България не ще може да просъществува. Това блазни реалиста-войник: материалният принос, а не толкова, че Добруджа била люлката на българската държава, или че Беломорието и открива простор към чужди пазари. Особено Добруджа – почти че няма войник, който да може да си я представи отново в ръцете на власите... За Моравско общата преценка е, че е ценна област, но нейното вече посърбено население и опасението, че мъчно ще бъде то държано в покорство, задушават ламтежа за нея. Също така не твърде желана като земя е и Македония, едно поради неплодородието и и второ заради робската примиримост на нейното население. А войниците-македонци, естествено, считат Македония сърце на българщината и държат тя да остане българска“¹¹².*

При анализа на този документ трябва да се подходи внимателно. Тепърва информацията в цитирания доклад трябва да бъде допълвана, засичана и сверявана с други източници. Отношението на българските войници, а и на по-широки обществени кръгове, към целите на войната е изключително интересен въпрос, който трябва да бъде обект на бъдещи системни проучвания. Докладът обаче е достатъчно представителен за настроената в армията към края на 1917 г. и поне според него за българския селянин-войник „етническият критерий“ не е първостепенен при оценката на завоюваните земи. Това говори сякаш по-скоро за един традиционен преднационален селски мироглед, отколкото за някакъв пламенен национализъм.

Разбира се, не са войниците тези, които определят военнополитически цели на страната или пък могат да влияят върху тях. За българското военно и политическо ръководство, за българската интелигенция, за македонската емиграция в България и за дейците на ВМОРО Македония е най-важната и незаменима придобивка. Тя е и главната причина за включването на България в Световната война и основната териториална цел на кампанията срещу Сърбия през есента на 1915 г.

¹¹¹ ЦДА, ф. 1439, оп. 1, а.е. 310, л. 3.

¹¹² НА-БАН, сб. IV, а.е. 58, л. 1155-1156.

***

В тази част ще се опитам да покажа приоритета на геополитическите, стратегическите и военните съображения като основна причина за завладяването на Поморавието и Косово в годините на Първата световна война. България взема решение да се включи в европейския конфликт на първо място заради Македония, което означава война срещу Сърбия, а останалите териториални завоевания са функция на тази война. Те са продиктувани не от стремеж към национално обединение, а от стремеж към постигане на статут на регионална сила.

Македония от началото до края на войната е *conditio sine qua non*, а останалите териториални претенции в западна посока се появяват на по-късен етап – едва към пролетта на 1915 г., и буквално до самото сключване на съюзния договор с Германия нямат и конкретна форма. Те са обусловени изключително от контекста на Първата световна война и конюктурата на момента, а още по-конкретно дори не тази от лятото на 1914 г., когато избухва войната, а от тази към лятото на 1915 г., когато България окончателно прави своя избор в полза на Централните сили. През есента на 1915 и началото на 1916 г. се появяват нови, още по-мощни и отиващи още по-далеч на запад български териториални желаниа.

В периода на български неутралитет през 1914–1915 г. националното обединение се разбира като ревизия на Букурещкия и Цариградския договор, а самото то се вижда в същите териториални рамки като това, останало непостигнато през Балканските войни. На изток – граница по Лондонския договор (Мидия–Енос), в Македония – спорна и безспорна зона, Серско Драмско и Кавалско, и възвръщане на Южна Добруджа. Това са съвкупните български искания при преговорите с Антантата и Централните сили¹¹³.

През август 1914 г. при преговорите за съюз с Германия България не издига никакви искания за територии от Сърбия в границите и до 1912 г., а самата формулировка на териториалните претенции е показателна за рамките, в които се мисли националното обединение към онзи момент. Първоначалното българско предложение изисква гаранции от страна на Тройния съюз към България за *„бъдещи териториални придобивки в области, върху които тя притежава исторически и етнографски права и които са под господство на държава, която не принадлежи към Тройния съюз“*. Поради германските опасения, че това би могло да означава и незабавни български териториални претенции към непринадлежащата към Тройния съюз Гърция, то текстът е допълнително прецизиран и германското предложение е конкретно само за гаранции за *„придобивки от сръбски територии, най-вече от днешна Сръбска Македония“*. Българската страна няма намерение да се ограничава само до „Сръбска Македония“ и предлага по-широка формулировка, която да остави отворени възможности и по отношение на „Гръцка Македония“.

---

¹¹³ През пролетта на 1915 г. Радославов инструктира българския пълномощния министър в Париж: *„България не се е отказала и няма да стори това, от своите исторически и етнографически права; тя не може без Македония, за която е проливала толкова кръви. България иска цяла Македония, и Кавала, Серес и Драма, и Добруджа, също с Енос–Мидия. Когато говорите не забравяйте да подчертавате това: с него ще бъде България, който гарантира правата на същата“*. Дипломатически документи по намесата... Т. 1, 459.

Предложението за промени в текста на съюзния договор е формулирано лично от цар Фердинанд и гласи: гаранции за *„анексията на част от сръбската територия, в която са приложени реформите от Мюрццег“*, а ако Гърция обяви война на една от страните по договора, *„да се гарантира частта от гръцка територия, където са приложени реформите от Мюрццег“*. До края на март 1915 г. не са постъпвали български териториални искания за нищо друго в западна посока освен Македония, както личи от директивата на държавния секретар на германското Външно министерство Готлиб фон Ягов до легацията в София от 28 март с.г.: *„България до сега винаги говори само за област от етнографски интерес, а именно Македония“*¹¹⁴.

Първите териториални амбиции по отношение на старата сръбска територия се появяват в началото на април 1915 г. и обхващат *„сръбския североизточен ъгъл... окръга Тимок до линията Милановац и Текия“*. Това е една териториална ивица между България и Унгария, която обхваща части от Тимошкия и Неготинския окръг в Сърбия, и е лично желание на цар Фердинанд. Целта е установяването на *„обща гранична връзка с Унгария“* и *„директно военно свързване“* между двете страни. Претенциите рязко ескалират през август 1915 г., когато България вече окончателно решава да се обвърже с Централните сили. При конкретизирането на каква точно част от Сърбия да вземе България се оказва, че държавното и военното ръководство е разделено в мнението си, като съществуват два различни варианта за нова западна граница – по-умерен и по-краен. В началото на август подполк. Петър Ганчев, изпратен в германската Върховна главна квартира в Плес за обсъждане условията на военната конвенция, изнася и българските политически искания. Териториалните желания в западна посока вече са нараснали до не съвсем определеното *„една по възможност голяма част от областта на Морава, при всяко положение окръга Неготин“*. В един недатиран точно ранен български проект за съюзен договор граничната линия е очертана по следния начин: *„...част от сръбската територия, която е принадлежала към служебния обхват на Българската екзархия, както и долината на Тимок и височините, ограждащи тази долина на запад...“*¹¹⁵.

Когато на 22 август подполк. Ганчев се връща отново в Плес за окончателно съгласуване текста на военната конвенция, той носи със себе си и български проект за съюзен договор, в който освен *„сръбската територия, която е принадлежала преди това на Българската екзархия“*, се иска и *„долината на р. [Велика] Морава“*. Германският държавен секретар фон Ягов информира Върховната главна квартира, че българският проектодоговор *„не е приемлив както редакционно, така и по съдържанието му в тази форма. Ще*

¹¹⁴ Германски дипломатически документи. Т. 1, 199, 219, 224, 283.

¹¹⁵ Пак там, 289-290, 374, 379. Съставителите на сборника датират този ранен български вариант на проектодоговор не по-късно от 31 юли 1915 г. и според тях това е първоначалният текст, изработен от българска страна и занесен в германската Върховна главна квартира от подполк. Ганчев. В последвалата преписка между Върховната главна квартира, Външно министерство и австроунгарците обаче се говори само за *„една по възможност голяма част от областта на Морава, при всяко положение окръга Неготин“* и никъде не се споменава нито екзархийска граница, нито пък изобщо от българска страна да е представен официално проектодоговор. Първият такъв е връчен едва при второто пристигане на Ганчев в Плес на 22 август. Възможно е Ганчев да го е представил не като официално предложение, а само като най-обща основа за преговори. Това, което е сигурно, е, че документът представлява един от ранните варианти на проектодоговор, изготвени от българска страна.

носим друг проект, по който ще преговаряме в София...“¹¹⁶. Само няколко дни по-късно, на 25 август, Радославов дезавуира Ганчев и предава на германския пълномощен министър в София Михаелес проекта за договор на българското правителство, който е по-скромен в териториално отношение. В него не се иска анексията на цялата сръбска територия до р. Велика Морава, а „само“ екзархийска граница и североизточна Сърбия¹¹⁷.

Междувременно германците са започнали да работят по свой вариант на договор, който е готов към 24 август. Всички териториални постановления са изнесени в специален таен анекс към договора, а граничната линия е очертана точно по проекта, донесен от Ганчев в Плес – по р. Велика Морава¹¹⁸. На 29 август специални пратеници донасят германския проектодоговор в София и го връчват на Радославов. Радославов им заявява, че предложението трябва да бъде съгласувано с царя, но междувременно изисква проектираната гранична линия да бъде преработена така както е в предложението, което той е предал на Михаелес – екзархийска граница и североизточна Сърбия. Германците изменят текста на договора съобразно желанията на Радославов, но на 2 септември самият той им заявява, че в окончателния вариант на договора границата трябва да е по Велика Морава. Както обяснява Радославов на германските пратеници, царят не виждал защо България да вземе по-малко, след като Германия предлага повече¹¹⁹. В подписаната на 6 септември 1915 г. в София тайна спогодба, неразделна част от съюзния договор, границата е прокарана по течението на Велика Морава до вливането ѝ в Дунав.

В най-крайната си точка така установената гранична линия се простира по права линия на около 160 км. северозападно от най-северозападния български град Видин и на около 50 км. югоизточно от сръбската столица Белград. Две неща трябва да бъдат отбелязани с оглед на последвалата еволюция на българските териториални претенции в годините на войната. Първо, границата по Велика Морава е установена от самите българи и приета от германци и австроунгарци. Граничната линия, очертана в договора, е тази от проекта, занесен от Ганчев в Плес, и простираща се далеч по-на северозапад от по-умерения проект на Радославов. И второ, съвсем скоро България издига нови териториални претенции в западна посока.

Само месец след началото на военните операции срещу Сърбия и два след подписването на договорите българската страна започва да смята така очертаната гранична линия за незадоволителна и да претендира за нейното изместване още по-на запад. Новата българска териториална програма се простира от Дунав на север до албано-гръцката граница на юг и обхваща левия (западния) бряг на р. Велика Морава, Косово с Призренско и Прищинско и цялата или поне част от Албания.

Желанието за придобиване на западния бряг на р. Велика Морава възниква през есента на 1915 г. и се запазва непроменено през трите години на българско участие във войната. Още в началото на ноември 1915 г. министърът на финансите Димитър Тончев, който по това време е на посещение в Берлин, настоява пред германския държавен секретар фон Ягов за двата бряга на

¹¹⁶ Пак там, 401, 404.

¹¹⁷ *Auramovski, Ž. Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*. Beograd, 1985, 159-160.

¹¹⁸ Германски дипломатически документи. Т. 1, 414. Австроунгарците, от своя страна, също изработват проект за съюзен договор с България, в който граничната линия е тази от проекта на Радославов. Пак там, 433. Срв. *Auramovski, Ž. Ratni ciljevi...*, 337.

¹¹⁹ *Auramovski, Ž. Ratni ciljevi...*, 164-165.

реката, за да се осигури за България владението на цялата железопътна линия от Смедерево до Ниш¹²⁰. На 18 декември 1915 г. пребиваващият по това време в София полк. Петър Ганчев съобщава на австроунгарския военен аташе полк. Лакса за българското искане за териториални компенсации, включително западно от Велика Морава¹²¹. Въпросът е поставен официално в началото на февруари 1916 г., когато българска делегация начело с цар Фердинанд, министър-председателя Васил Радославов и главнокомандващия на действащата армия ген. Никола Жеков посещава Германия и Австро-Унгария. В германската Върховна главна квартира в Плес на 10 февруари 1916 г. българската страна официално иска гранична поправка, която да обхваща западния бряг на Велика Морава, Призренско, Прищинско и една широка териториална ивица, навлизаща дълбоко в източна Албания¹²². През декември 1916 г. ген. Жеков съобщава на Радославов желаната от Главната квартира нова западна българска граница, която се простира в сходни рамки¹²³. Искането за левия бряг на Велика Морава с железопътната линия е изнесено и при посещението на Радославов в Берлин същия месец¹²⁴.

В това отношение България може да разчита на германската подкрепа. От началото на 1917 г. новото германско главно командване начело с Паул фон Хинденбург и Ерих Лудендорф започва да планира придобиването на „един германски жп монопол в Нова България“¹²⁵. Това, заедно със споровете около Добруджа, е и причината на конференцията в Бад Кройцнах на 17–18 май 1917 г., която трябва да съгласува военнополитическите цели на Германия и Австро-Унгария, първата да „препоръчва“ на втората да бъде „отстъпчива“ към българските желания за левия бряг на Велика Морава с железопътната линия¹²⁶. Въпросът е повдигнат още веднъж по време на преговорите за мир с Румъния през пролетта на 1918 г., когато Австро-Унгария предявява искане да и се отстъпи територия по южния бряг на Дунава при Железни врата за постройката на канал, улесняващ плаването по реката. Българското правителство се съгласява, но срещу една десеткилометрова ивица по левия бряг на Велика Морава. Постигнато е и споразумение в този смисъл, което под германски натиск е отхвърлено впоследствие от австроунгарска страна¹²⁷.

¹²⁰ Марков, Г. Голямата война и българският ключ..., 210-211.

¹²¹ Военноисторическа библиотека към Военна академия „Г.С. Раковски“ – София (ВИБ), III 2235. Австрийски държавен архив. Военен архив, фонд 92, 93, 94. Архивни дела на австро-унгарския военен аташе в София /март-април, ноември-декември 1915 г./ . Превод от немски език – Стилиян Нойков, л. 44.

¹²² Митровић, А. Стварање немачке окупационе зоне и аустро-угарске окупационе управе у Србији (јесен 1915–пролеће 1916). – Историјски гласник, 1977, № 1-2, 27; Avramovski, Ž. Bugarske pretenzije za aneksiju delova Kosova u prvom svetskom ratu (1915-1916). – В: Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Кн. 2. Beograd, 1982, 128.

¹²³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 702, л. 180.

¹²⁴ Германски дипломатически документи. Т. 2, 202.

¹²⁵ Пак там, 278.

¹²⁶ Ludendorff, E. The General Staff and its Problems: The History of the Relations between the High Command and the German Imperial Government as Revealed by Official Documents. New York, 1920, 438.

¹²⁷ Дипломатически документи по намесата... Т. 2, 987; Радославов, В. България..., 209-210; Лудендорф го разглежда като опит на австроунгарците да установят свой контрол върху плаването по Дунав. Avramovski, Ž. Ratni ciljevi..., 304-306; Митровић, А. Продор на Балкан и Србија 1908-1918. Београд, 2011, 608-609.

Косово, от своя страна, е завладяно още по време на кампанията срещу Сърбия. В ранните български проекти за съюзен договор се споменават и градовете Призрен, Прищина, Печ и Дяково във връзка с планираната лична уния между България и Албания, но впоследствие тази идея е тихомълком изоставена от българска страна. През есента на 1915 г. в хода на бойните действия българските войски излизат извън установената по договора линия и завземат Призрен, Прищина, Дяково, а по-късно в началото на 1916 г. и Елбасан.

Идеята за териториално разширение в Косово произхожда от Главната квартира и по-точно от началник-щаб на българската армия ген. Константин Жостов. На 23 октомври 1915 г. в разговор с главнокомандващия ген. Жеков относно *„новата ни западна граница“* той изказва съжаление, че Гниляне не е включено в обещаните на България територии. *„Аз го отстъпих, то е албанско“* – отговаря му Жеков. Жостов не е съвсем съгласен, *„но даже и да е – продължава той, нам то е наложително потребно, за да владеем сигурно линията Враня–Скопие“*. Той изтъква и стратегическото местоположение на Призрен, контролиращ пътя по долината на р. Дрин към Адриатическо море, а освен това и ивицата Охрид – Елбасан – Дурьс, която осигурява достъп до Адриатическия бряг и същевременно затваря пътя на Гърция на север¹²⁸.

Желанието за нови териториални придобивки се подсилва и от факта, че в кампанията срещу Сърбия България влага повече сили от предвидените по военната конвенция. След като става известно, че германците започват да оттеглят свои войски и тежестта на войната оттам нататък ще падне изключително върху българската армия, Жостов съветва Жеков при разговорите с германците да иска териториални компенсации – районите на Призрен, Прищина, пътя за Адриатика, но като минимум Гниляне, а от Гърция – Костур и Воден¹²⁹. Същия ден е информиран и министър-председателят. Радославов не изглежда особено ентузиазизиран от тези искания, като в дневните си бележки е записал глождещите го съмнения: *„А договорите?“*¹³⁰.

По отношение на Косово, и за разлика от западния бряг на Велика Морава, Австро-Унгария отстоява твърда позиция и не е склонна на отстъпки. Тя има ясни планове за бъдещето на региона като част от една уголемена Албания под хабсбургски протекторат. Разгаря се сериозен дипломатически конфликт между съюзниците, а в началото на февруари 1916 г. се стига и до поредица от инциденти в Дяково, Призрен, Прищина и Качаник, което значително изостря обстановката.

Въпросът за изместване границата на запад има два аспекта – военен и политически, които невинаги напълно съвпадат. Политическият засяга промяна на границата, определена в тайната спогодба, а на чисто военно равнище е необходимо да се определят операционните и тиловите зони между отделните армии и дивизии в условията на коалиционна война. В края на март 1916 г. с германско посредничество е постигнато споразумение, което влиза в сила от 1 април. Австроунгарските войски напускат Призрен и Прищина, а българските Дяково и Елбасан. Съглашението има чисто военен характер и важи само за времето на войната, без да представлява пречка за по-нататъшни споразумения, между българското и австроунгарското правителства. Ако по силата на такива бъдещи споразумения между двете правителства, Призрен и

¹²⁸ Савов, С., К. Жостов. Интимните причини..., 104.

¹²⁹ Пак там, 108.

¹³⁰ Радославов, В. Дневни бележки..., 172.

Прищина не се дадат на България, българското Главно командване поема задължението да опразни тези райони¹³¹.

По този начин се тушира най-острата фаза на противопоставяне и е избегната възможността от въоръжени сблъсъци на терен в Косово. Политическата страна на въпроса обаче остава неразрешена, а споразумение между правителствата на двете страни не е постигнато до края на войната¹³². За Австро-Унгария договорната граница продължава да бъде валидна и българските войски след края на войната трябва да напуснат Призрен и Прищина. България, от своя страна, успява да задържи Призренско и Прищинско въз основа на фактическата окупация, като се опитва да превърне временната демаркационна линия в Косово в нова договорна граница.

Но не е само Косово. България очевидно има амбиции по отношение и на същинска Албания. За разлика от тези към западния бряг на Велика Морава и Косово, те не са нито толкова категорични, нито толкова ясно формулирани. На един етап българското държавно и военно ръководство се въздържа да поставя искания за албански територии пред съюзниците си и много рядко говори открито за това. Българските цели по отношение на Албания са по-дългосрочни, а вземането на окончателно решение е оставено за след победния край на войната, когато ще се реши съдбата на страната. Те се колебаят между най-малко два варианта. Единият е Албания в нейната цялост да се обвърже с България чрез лична уния, а вторият е да се вземе само част от албанската територия, за да може България да получи излаз на Адриатическо море.

Най-ранните български амбиции по отношение на Албания възникват през лятото на 1915 г. и приемат формата на проект за лична уния. По това време Албания вече е без монарх и не функционира като единна държава, а състоянието на страната се намира на пресечната точка между анархията, гражданската война и многостранната чуждестранна окупация¹³³. По сведенията на германския пълномощен министър в София, конкретният повод е навлизането на сръбски и черногорски войски в северна Албания, което става причина *„у българското правителство да назрее план за това, щото независимото княжество Албания да бъде присъединено към България чрез персонална уния“*¹³⁴.

Във вече споменатия недатиран ранен български проект за съюзен договор е включена клауза, гарантираща в случай на крайна победа *„един персонален съюз между България и Албания (в техните досегашни граници освен Призрен, Дякова, Ипек и Прищина), в случай че персоналният съюз е провъзгласен от албанския народ и обединението на Албания с България е станало факт, чрез заемането с български войски“*. Предвижда се Гърция да може да задържи южните албански земи (Северен Епир), но само срещу

¹³¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 631, л. 179-181.

¹³² Обсъждат се различни варианти. През декември 1916 г. Радославов обмисля отказ от Прищина в полза на Австро-Унгария и запазване на Призрен и Качаник за България. От друга страна, през май 1917 г. на преговорите в Бад Кройцнах Германия *„препоръчва“* на Австро-Унгария да бъде *„отстъпчива“*, освен към българските желания за левия бряг на Морава, *„евентуално също и [за] Прищина“*. До края на войната нищо не е окончателно решено. Германски дипломатически документи. Т. 2, 202; Ludendorff, E. The General Staff..., 438.

¹³³ За трудното начало на албанската държава по-подробно вж. Guy, N. The Birth of Albania: Ethnic Nationalism, the Great Powers of World War I, and the Emergence of Albanian Independence. London, 2012.

¹³⁴ Германски дипломатически документи. Т. 1, 348.

отстъпването на Кавала с хинтерланда до Драма на България като компенсация. Подобна клауза е включена и в проектодоговора, връчен от подполк. Ганчев в германската Върховна главна квартира на 22 август 1915 г. Текстът гласи: „...Германия дава своето съгласие за личен съюз [персонална уния] между България и Албания, ако този съюз бъде желан от албанския народ. В този случай в Албания ще влязат Дяково, Призрен, Ипек и Прищина, където албанците са многобройни“¹³⁵.

Първоначалната реакция сред съюзниците не е отрицателна, но впоследствие се втвърдява, без да достига до активно противопоставяне на българските искания. И германците, и австроунгарците предпочитат тази проектоклауза напълно да отпадне от текста, но най-важното за Централните сили през лятото на 1915 г. е България да бъде привлечена към предстоящата военна кампания срещу Сърбия на каквато и да е цена. Мнението на германския държавен секретар фон Ягов е, че българското искане за лична уния с Албания е невъзможно да бъде отклонено, затова той го преформулира в силно условна форма. Текстът, залегнал в германското предложение за съюстен договор, е следният: „В случай че след сключването на мира Албания продължи да бъде независима държава и че по-голямата част от албанското население изрази желание за персонален съюз с България, Германия също дава съгласието си за това“. За него то „има само стойност на хартия“, като смята, че нито ще има независима Албания след войната, нито пък мнозинството албанци биха приели някога лична уния с България¹³⁶. Германо-австроунгарските дилеми са разрешени от самите българи. В проектодоговора на Радославов подобна клауза не фигурира и повече този въпрос не е повдиган от българска страна до завършването на преговорите. Както разбираме от един по-късен австроунгарски документ от февруари 1916 г., лично цар Фердинанд е премахнал клаузата за личната уния от текста на проектодоговора¹³⁷.

Военните успехи през есента на 1915 г. съживяват идеята, но под друга форма – княз Кирил да заеме албанския престол. В дневника си от 28 декември 1915 г. Тодор Александров отбелязва, че Наум Тюфекчиев, български търговец на оръжие и човек за специални поръчки, и Фаик Коница, албански интелектуалец и национален активист, обещава на царя, че „ще организират Албания да остане под протектората на България с княз Кирил Преславски начело“. Александров предупреждава монарха за „опасностите за България от тая въдица“¹³⁸. Българският пълномощен министър във Виена Андрей Тошев при разговор с албанския си колега там относно „излаз на България на Адриатическо море с Дурацо“ научава от последния, че „Фаик-бей Коница бил в София да работи в полза на негово царско височество княз Кирил като бъдещ албански принц“¹³⁹. Съществуват данни, че българската страна работи и с други албански лидери на място, а също така и с албанската емиграция в София, които са организирани да агитират за едно централноалбанско

¹³⁵ Пак там, 375, 401.

¹³⁶ Пак там, 343, 405, 410, 415, 419.

¹³⁷ ВИБ, III 2469. Австрийски държавен архив, отдел „Военен архив“, фонд „Главно командване на Действуващата армия. Оперативна документация 1916 г., група „Балкани“, дело 538. Архивните материали са издирени и преведени от полковник о.з. Стилиян Нойков, л. 4.

¹³⁸ Александров, Т. Дневник и кореспонденция..., 14-15.

¹³⁹ Албанският пълномощен министър предава тази информация на Тошев „някак-си предпазливо“ и добавя, че всъщност „Коница бил подкупен от Съглашението, та не заслужава никаква вяра“. Дипломатически документи по намесата... Т. 2, 191.

княжество, начело с княз Кирил, осигуряващо на България излаз на Адриатика¹⁴⁰. Австроунгарците също забелязват агитации в Албания в полза на княз Кирил¹⁴¹.

Кандидатурата на княз Кирил за албанския престол обаче се сблъсква с категорична съпротива от страна на австроунгарците¹⁴². В началото на 1916 г. българската страна сменя тактиката, като предлага начело на Албания да застане османски принц. Такова предложение прави цар Фердинанд при посещението на официалната българска делегация в Плес, а тандемът Тюфекчиев–Коница е изпратен в Цариград в опит да убеди младотурците в ползата от такава комбинация – нещо, което те отхвърлят. Мнението и на младотурците, и на германците е, че всичко това се прави с цел да се попречи на австроунгарските планове за Албания¹⁴³.

Трудно е да се каже какви цели преследва България и с териториалните претенции към една част от източна Албания, поставени през февруари 1916 г. в Плес. Независимо от големината на територията, която се иска, то тя далеч не дава излаз на Адриатика. Фон Ягов ги разглежда в дългосрочен план. Неговото мнение е, че след тези териториални ампутации от Албания би „останал един вид коридор по протежение на крайбрежието“, от който е изключено „да се създаде една горе-долу жизнеспособна държава“. По този начин остатъкът „рано или късно би трябвало да се падне на България“, което според него е и целта на българския цар¹⁴⁴.

Обмислят се и други варианти по отношение на Албания. В личния фонд на Васил Радославов в Централния държавен архив е запазен един изключително интересен аналитичен документ, в който се разглежда въпросът за „Кавала и адриатическия бряг“, но който обаче е без дата, автор и без да е част от някаква по-голяма преписка¹⁴⁵. Документът представлява анализ на различните варианти за български териториален излаз на Адриатика, аргументи за и против всеки от тях и приоритизиране. Принципно положение според неизвестния автор на документа е, че „когато нямаме Солун Кавала е за България най-естественото пристанище на Бяло Море, а за Западна Македония най-естествен излаз на море е адриатическия бряг“. Ако се наложи да се избира между Кавала и адриатическия бряг, трябва да се предпочете Кавала. Ако пък не е възможно да се получи Кавала, то тогава вече да се настоява само за излаз на Адриатика. Най-добрият вариант е България „да получи от Гърците зоната Кавала–Драма–Сяр срещу широки компенсации [за Гърция] в Южна и Средна Албания, като се запази за България една ивица към Дурацо“¹⁴⁶.

¹⁴⁰ Спиридонов, В. Българските претенции за албанския трон по време на Първата световна война 1914-1918 г. – В: Европа между революции и реформи. Юбилеен сборник в чест на проф. дин Христо Глушков. Изследвания по случай 70 години от рождението му. Велико Търново, 2014, 205, бел. 50.

¹⁴¹ ВИБ, III 2469, л. 1.

¹⁴² Дипломатически документи по намесата... Т.2, 247. През декември 1916 г. Радославов заявява на германския военен аташе в София майор Евалд фон Масов, че кандидатурата на княз Кирил отпада. Германски дипломатически документи. Т. 2, 207.

¹⁴³ *Auramovski, Ž. Ratni ciljevi...*, 222-223, 258-260.

¹⁴⁴ Германски дипломатически документи. Т. 2, 62-63.

¹⁴⁵ Документът по всяка вероятност е съставен преди 17 август 1916 г., когато започва Струмската настъпателна операция в Серско, Драмско и Кавалско.

¹⁴⁶ ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 3108, л. 3-4.

До края на войната България не повдига повече въпроса за бъдещето на Албания пред съюзниците, или поне към момента липсват данни за това. Въздържането от официални претенции и публични изявления обаче далеч не означава, че българското държавно и военно ръководство се е отказало от своите аспирации към Албания, а само че ги отлага за по-подходящ момент. Когато на правителството му се налага да напусне удобната си изчаквателна позиция и неохотно да направи някакви изявления по въпроса, то официално декларира подкрепата си за независима Албания и отказ от намеса във вътрешните работи на страната. През март 1918 г. Радославов заявява в Народното събрание, че правителството е против това „*Албания да бъде разпределена между разните държави и разпокъсана*“, заявява, че българи и албанци „*ще сме съседи, и искаме да бъдем добри съседи*“, и обещава да се застъпи за независимостта на страната, „*когато му дойде времето*“¹⁴⁷.

Изявленията на Радославов са в най-добрия случай полуистина. Това, което не може да бъде обявено публично е, че в България продължава да се мисли и по варианта за лична уния, и по този за разделяне на страната, а в Главната квартира се разработват и двата. Главнокомандващият ген. Никола Жеков разглежда независима Албания само като първа крачка към установяване на ръководната роля на България там. Впоследствие „*мирното проникване*“ трябва да доведе „*до една Албания под българска опека*“, а в перспектива и до „*една персонална уния с Албания*“. Противоположното мнение се застъпва в един поверителен доклад от 18 юни 1918 г. на Тодор Павлов, съветник във военно-политическото отделение при ЩДА и бивш български дипломатически представител в Албания в периода 1913–1915 г. Тодор Павлов изхожда от съвсем различни предпоставки: първо, според него албанците не са способни да създадат жизнеспособна държава и, второ, „*колкото по-малко албански земи влезат в пределите на утрешна България, толкоз по-добре за нас*“. Препоръката е за умерена, стратегическа анексия само на една малка част от албанската територия, един коридор, с който България би получила излаз на Адриатика и би попречила на установяването на обща граница между своите съседи – Гърция и Австро-Унгария или Гърция и Сърбия¹⁴⁸.

Към 1918 г. и двата варианта за бъдещето на Албания продължават да бъдат актуални и българското държавно и военно ръководство не ги е снело от плановете си за устройството на следвоенните Балкани. Ако след евентуалната победа на Централните сили Албания продължи да съществува като държава, то предпочитаният вариант е лична уния. Ако албанските земи бъдат поделени между няколко държави, то една част трябва да се падне на България, за да добие страната излаз на Адриатическо море.

Стремежът към национално обединение не може да обясни и желанието на българските ръководни кръгове за пълно унищожение на сръбската държава¹⁴⁹. Тук не става въпрос за териториите под контрола на българските

¹⁴⁷ Стенографски дневници, 17 ОНС, IV РС, 61 З, 14/III 1918, 1259.

¹⁴⁸ Георгиев, Г. Н. България, албанският национален въпрос и берлинският атлас на Димитър Ризов от 1917 г. – Македонски преглед, 2012, № 4, 128-130.

¹⁴⁹ Идеята за пълно унищожение на Сърбия като държава и подялба на територията и не е нова. В някои австроунгарски среди такива идеи съществуват и от по-рано. Първите български планове, за които разполагаме със съвсем малко информация, са от 1913 г. Предложението на цар Фердинанд е България, Австро-Унгария и Румъния да си поделят сръбската територия. Предвидените териториални придобивки за България са значително по-малки от територията, завладяна през Първата световна война.

войски, а за тази част от Кралство Сърбия, която се намира под австроунгарска окупация. За Хабсбургската монархия въпросът е изключително сложен, тъй като сред най-висшето държавно и военно ръководство няма единно мнение какво да се прави със сръбските земи, които не са обещани на България. Най-общо се обособяват две течения. Началник-щабът на армията генерал Конрад фон Хьоцендорф е изразител на тежненията за пълна анексия на териториите, западно от границата с България, очертана в договорите. Унгарският министър-председател граф Йщван Тиса е на другия полюс, нежелайки присъединяването на повече славяни, като се застъпва за неголеми анексии в стратегически важни райони, запазване на една намалена Сърбия, след отстраняване на династията Караджорджевич, а се обмисля и обединяването на остатъчна Сърбия с Черна гора под династията на Негош-Петрович. Човекът, отговорен за официалната външна политика на империята – министърът на външните работи Йщван Буриан, трябва да балансира между тези две крайности¹⁵⁰. Позицията на българското държавно и военно ръководство, поне в периода 1915–1916 г., е да подкрепя тези среди в Монархията, които са против възстановяването на остатъчна Сърбия под каквато и да било форма.

Още в края на октомври 1915 г. министърът на финансите Димитър Тончев заявява на германския държавен секретар Готлиб фон Ягов: „По много политически, икономически и други съображения Сърбия трябва да изчезне“¹⁵¹. Подобно мнение застъпва пред Радославов и българският пълномощен министър във Виена Андрей Тошев: „...целесъобразно ще бъде Сърбия да не съществува вече като самостоятелна държава... ние трябва да настояваме за заличаването на независима Сърбия от лицето на Балканския Полуостров“¹⁵². В разговор с австроунгарския военен аташе в София полк. Лакса главнокомандващият ген. Жеков и началник-щабът ген. Жостов му задават въпроса, „дали ще заличим Сърбия от картата“¹⁵³. Най-важният фактор в българската политика цар Фердинанд също е на мнението, че „Сърбия трябва изцяло да изчезне“¹⁵⁴. Такава позиция защитава българската делегация на най-високо равнище при посещението си в Австро-Унгария през февруари 1916 г. При разговорите в Главната квартира в Тешен българските ръководни фактори и австроунгарският началник-щаб на армията, макар и да се сблъскват остро по отношение на Косово, са напълно единодушни по въпроса за бъдещата съдба на Сърбия. „Що се отнася до Сърбия – пише със задоволство Конрад фон Хьоцендорф до Буриан, също и Радославов споделя моето многократно застъпвано категорично гледище, че пълната анексия от страна на Австро-Унгария е единственото разумно решение“¹⁵⁵. Цар Фердинанд заявява на придружаващия делегацията полк. Лакса, че „създаването на едно ново сръбско кралство би било рак за Австро-Унгария“¹⁵⁶. Такава позиция защитават царят, Радославов и Жеков и при

Demeter, G. Expansionism or Self-Defence? The Plans of the Austro-Hungarian Diplomatic Circles towards Serbia (1913–15). – In: *Demeter, G.* Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula 1878-1914. Sofia, 2017, 121.

¹⁵⁰ *Fried, M. B.* Austro-Hungarian War Aims..., 107-158.

¹⁵¹ Цит по: *Марков, Г.* Голямата война и българският ключ..., с. 210.

¹⁵² Български исторически архив към Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София (БИА-НБКМ), ф. 267, оп. 1, а.е. 14, л. 11.

¹⁵³ ВИБ, III 2235, л. 45.

¹⁵⁴ Германски дипломатически документи. Т. 2, 53-54.

¹⁵⁵ ВИБ, III 2469, л. 6-7.

¹⁵⁶ Пак там, л. 9.

разговорите с министъра на външните работи Буриан във Виена. Както отбелязва самият Буриан: *„Най-живо занимаваше моите събеседници съдбата на Сърбия. Те единодушно и решително искаха пълното унищожение на тази държава, чието по-нататъшно съществуване, макар и в умален вид, и неизбежните политически последици от това те считат за голяма заплаха както за австро-унгарската монархия, така и за България“*¹⁵⁷

След като става ясно, че поради нежеланието на унгарците и въпреки всички български настоявания, Двудеинната монархия няма да анексира цялата сръбска територия на запад от договорната граница, към есента на 1916 г. българската позиция претърпява известна промяна. За да не се стигне до възстановяване на Сърбия, независимо колко миниатюрна ще е тя, българското ръководство предлага като трета анексираща страна да се привлече и Черна гора. Това означава: България взема сръбските територии най-малко по договора, а и с тенденция за западния бряг на Велика Морава, Австро-Унгария анексира Белград с околността и областта Мачва, а Черна гора анексира останалото¹⁵⁸.

Заличаването на Сърбия от политическата карта на Европа не само представлява толкова радикална цел, че надхвърля всякакво национално обединение, но тя е и по-мощна от дори най-максималистичните териториални претенции, които все пак имат някакви граници. Желанието за пълно унищожение на Сърбия не представлява конкретна териториална цел. Възстановяването на една миниатюрна Сърбия се проектира само в териториите на запад от договорната граница. Нито България желае да погълне всички сръбски земи, нито при едно евентуално възстановяване на Сърбия пък ще се налага да връща нещо от вече завзетите територии. България настоява изобщо да няма държава Сърбия – където и да било и в каквито и да е размери.

Ескалацията на българските военнополитически цели в периода 1915–1916 г. показва, че на един определен етап сравняването на сблъскващите се иредентистки програми на балканските държави, съпоставянето на противоположните статистики и взирането в различните етнографски карти губи особен смисъл, а търсенето на някакво национално обединение, което да оправдава политиката на териториалното разширение, няма никакъв смисъл. Основополагащата мотивация, която стои зад част от военнополитически цели, по своята същност не е иредентистка.

Вече бе посочено как териториалното разширение на запад е продукт най-вече на ситуационни фактори, а до самото сключване на съюзния договор то няма ясни териториални рамки. Самата идея за разширение на запад извън Македония възниква не в посока на санстефанските Пирот и Враня, а още по-малко на екзархийските Ниш и Лесковац, където би трябвало да се очаква

¹⁵⁷ Пак там, л. 13.

¹⁵⁸ *Avramovski, Ž. Ratni ciljevi...*, 269-274. В споменатия вече анонимен документ, запазен в личния фонд на Васил Радославов в ЦДА, в който са анализирани възможностите за получаване на Кавала и за излаз на Адриатика, се засяга на първо място въпросът за бъдещето на Сърбия. Разгледани са четири възможности: *„I. Да няма за напред Сърбско Кралство; II. Да има сръбско кралство, но намалено; III. Да има сръбско-черногорско кралство; IV. Да има само черногорско кралство, увеличено със сръбски земи“*. Като най-изгоден за България е посочен последният вариант: *„да няма отделно Сърбско Кралство, а само Черногорско увеличено със сръбски земи“*. ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 3108, л. 1-2. Вж. също Германски дипломатически документи. Т. 2, 202.

събуждането на „полузабравените“ български иредентистки претенции, а към североизточна Сърбия и Неготинския окръг. Мотивацията за това е изключително стратегическа – установяването на обща граница с Унгария. Договорната граница е установена по р. Велика Морава, след като става ясно, че България може да вземе от Сърбия толкова колкото поиска, и тя, веднъж взела решението, че ще воюва заедно с Централните сили, не закъснява да иска все повече и повече. Целта на появилото се по-късно желание за изместване на границата на запад от Велика Морава е също стратегическа – контрол върху цялата долина на реката с двата бряга и железопътната линия. По този начин България ще държи долините на Морава и Вардар, които представляват един от най-важните стратегически пътища на Балканите и напълно контролира движението по оста север–юг в центъра на полуострова.

Желанието за анексия на Косово се дължи на поне няколко различни причини, но нито една от тях не е свързана с българското национално обединение. Самият Радославов в спомените си, издадени през 1923 г., се спира съвсем накратко на конфликта с Австро-Унгария и всячески се старее да го омаловажи, определяйки го като „едно малко недоразумение относно управлението на Качаник, Призрен и Прищина – Косовско“. Споменава се за симпатии на местното албанско население към България, но Радославов проявява очевидно разбиране към позицията на Австро-Унгария, която „опираща се на съюзния договор, беше в пълно право да възразява на тия искания на България“, и някак между другото се споменава и че в тези земи „впрочем нема българско население“¹⁵⁹. Впрочем, това е точно така. До каква степен иредентистката мотивация не играе никаква роля в случая на Косово може да се види по съдбата на единствената територия, за която българските етнографи претендират, че е всъщност населена с българи – мюсюлманската област Гора, южно от Призрен. Тя е завладяна от българските войски през есента на 1915 г., но при последвалото разграничение на окупационните зони през пролетта на 1916 г. е предадена на австроунгарците, за да се задържат много по-важните Призрен и Прищина. Мотивите за задържането на Косово са съчетание от правото на победителя, желание за компенсации поради понесените жертви, стратегически съображения и връзка с все още не съвсем ясните бъдещи планове относно Албания и излаз на Адриатика.

По подобен начин териториалните претенции за албанска територия са мотивирани най-вече от желание за излаз на Адриатическо море. По-трудно е да се каже какво се цели с по-мощните планове за лична уния с Албания. Това е много интересен въпрос, който трябва да бъде предмет на бъдещи изследвания. Едно изглежда сигурно към момента – планът за лична уния с Албания няма нищо общо с българското национално обединение.

Териториалното разширение на запад от 1915 г. и последвалите нови, отиващи още по-далеч в западна посока, български искания надхвърлят рамките на българския иредентизъм. С изключение на най-важната териториална цел – Македония, мотивацията за тези завоевания не е иредентистка, а геополитическа и стратегическа. Тя може да бъде разбрана, само ако се анализира в по-широките балкански измерения на Първата световна война. Българските военнополитическите цели в западно направление се оформят в условията на съюз с Германия и Австро-Унгария и едновременно с това в своеобразно съперничество с австроунгарските планове за бъдещето на региона. В годините на войната в центъра на полуострова се отваря

¹⁵⁹ Радославов, В. България..., 136.

политически вакуум, който е основният фактор, стимулиращ българския териториален експанзионизъм. Този вакуум се простира от Дунав на север до албано-гръцката граница на юг и от старата българо-сръбска граница до хабсбургска Босна, като засяга политическото бъдеще на три държави – Сърбия, Албания и Черна гора. България е изкушена да завземе възможно по-голяма част от тази „ничия земя“, за да се утвърди като една от двете регионални сили на Балканите, наред с другата – Австро-Унгария. Какво население живее по новата българо-унгарска граница по протежение на Дунава, по долината на р. Велика Морава, в Косово, Албания и на адриатическото крайбрежие няма никакво значение.

***

Както се опитам да покажа в настоящата студия, тезата за национално обединение не може да служи като универсален обяснителен модел на българското участие в Първата световна война. Редица аспекти от участието на България във войната пряко и противоречат. Това не означава, че тя трябва да бъде изцяло отхвърлена. Означава само, че е твърде едностранчива и трябва да бъде проблематизирана.

Иредентизмът е в основата на българската външна политика в този период и е най-важната причина за включването на България във войната. Дори и в тези си рамки тезата за национално обединение е проблемна. Този иредентизъм е насочен към територии, населявани далеч не само от българи, а сред самите българи степента на самоосъзнаването им като част от българската нация и на идентификация с българската държава силно варира. Това, което започва като иредентистки конфликт, съвсем скоро е многократно надхвърлено. Завладяването на Поморавието и Косово не може по никакъв начин да бъде обяснено като национално обединение, а териториалните завоевания са толкова мащабни, че надхвърлят дори и най-максималните представи на самите българи за обхвата на тяхната национална територия. С изключение на Македония, завоеванията в западна посока в основата си не са движени от иредентизъм. Стратегически и по-широки политически съображения, свързани с желанието за установяване на обща граница с Унгария, унищожаване на Сърбия и заемане на доминиращо положение в централната част на Балканите играят голяма роля при формулирането на целите, които България преследва във войната.

Към днешна дата в българската историография все още липсва изследване на военнополитическите цели на страната по време на Първата световна война, а същото важи и за Балканските войни. Сякаш дори и не се осъзнава нуждата от такова, тъй като предварителната нагласа е, че това са войни за национално обединение, следователно няма какво толкова да се изследва. Едно от възможните обяснения за устойчивостта на тезата за национално обединение е, че в съвременния си вариант тя се заражда като отрицание на марксистко-ленинската интерпретация. Така поставянето под съмнение на националното обединение изглежда като опит за реабилитиране на предишната теза за завоевателния характер на войната, отдавна отхвърлен. Простото отхвърляне на една едностранчива теза и заместването и с друга такава обаче не е достатъчно. Не е или едното, или другото. Въпросът просто не трябва да се поставя по този начин.

Това, което може да послужи като алтернатива на сега доминиращата историографска интерпретация на българското участие в Първата световна

война, разглеждано като стремеж изключително и само към национално обединение, са на първо място бъдещи изследвания върху целия спектър от военнополитически цели на България. Става въпрос за едно традиционно направление в европейската историография на Първата световна война, съществуващо повече от половин век. Независимо че има и по-ранни примери¹⁶⁰, проучването на военнополитическите цели на воюващите държави се утвърждава като самостоятелно поле на изследване през 60-те години на миналия век. Основната заслуга принадлежи на германския историк Фриц Фишер и неговата книга, посветена на военнополитическите цели на кайзерова Германия през Първата световна война¹⁶¹. Книга, която още при публикуването си предизвиква разгорещени полемики и поражда един от най-големите спорове в германската историография – т.нар. „Фишеров дебат“¹⁶². В случая ни интересува не тезата на Фишер и конкретиката по отношение на германските цели, а влиянието, което книгата му оказва върху историографията. Тя стимулира множество подобни изследвания и за останалите участници в конфликта, утвърждавайки историята на военнополитическите цели като самостоятелно поле на изследване в рамките на европейската историография на Първата световна война¹⁶³.

Фокусът на този тип изследвания е не върху история на дипломацията, двустранна и многостранна, а върху целите на една отделна държава и то не само към момента на избухването на войната, а включително и до нейния край. Те изследват зараждането, мотивацията, начините на формиране, институционалните механизми, процеса на вземане на решения, формулирането и развитието на външнополитическите цели на една държава в условията на война. В това отношение най-голям интерес предизвикват държавите, които избухването на войната през лятото на 1914 г. заварва без да са формулирали свои цели, но се отнася също и до по-късно включилите се участници в конфликта, между които и България.

Необходими са бъдещи изследвания по тази проблематика, които да надхвърлят сегашната интерпретативна рамка, като разгледат съвкупността от целите, които България преследва във войната. Последните могат да бъдат териториални, политически, военни, стратегически, стопански и др. или комбинация между тях. Някои са много конкретни, а други по-общи. Някои са свързани с постигане на определени осезаеми резултати, а други се отнасят до предотвратяване на последици, смятани за нежелателни. Съществуват

¹⁶⁰ *Gatzke, H. W.* Germany's Drive to the West: A Study of German War Aims during the First World War. Baltimore, 1950.

¹⁶¹ *Fischer, F.* Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914-1918. Düsseldorf, 1961.

¹⁶² През 2013 г. едно от най-авторитетните списания за съвременна история посвещава специален брой на темата петдесет години „Фишеров дебат“. Вж. *Journal of Contemporary History*, 2013, № 2. Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years.

¹⁶³ *Renouvin, P.* Les buts de guerre du gouvernement français, 1914–1918. – *Revue historique*, 1966, № 1, 1-38; *Rothwell, V. H.* British War Aims and Peace Diplomacy, 1914-1918. Oxford, 1971; *Linke, H. G.* Das zaristische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele, 1914-1917. München, 1982; *Stevenson, D.* French War Aims against Germany, 1914–1919. Oxford, 1982; *French, D.* British Strategy and War Aims, 1914–1916. London, 1986; *Soutou, G-H.* L'Or et le sang: les buts de guerre économiques de la première guerre mondiale. Paris, 1989; *The Purpose of the First World War: War Aims and Military Strategies.* Berlin, 2015.

максимални и минимални цели, които са зависими от перспективите за излизане от войната – пълна победа, ограничена победа или пък компромисен мир. Целите са също така и динамични във времето, затова трябва да бъдат разгледани в своето развитие. При едно бъдещо изследване трябва да се имат предвид структурата на властта и механизмът на вземане на решения. Крайната политика е резултат от взаимодействието на множество фактори на различни равнища от властовите структури, което може да обясни и нейния понякога непостоянен и вътрешно противоречив характер.

Натрупалият се корпус от литература в чуждестранните историографии позволява и прилагането на сравнителен подход, като българският случай се разположи в рамките на по-големия европейски историографски дебат. Изминалите десетилетия позволяват също така военнополитическите цели допълнително да бъдат анализирани през призмата на изследвания върху национализма; връзката между иредентизъм, външна политика и война; между война, геополитика и стратегия; между крайните цели на войната и окупационната политика; ролята на по-широки обществени слоеве върху формулирането на външната политика; ролята на „тоталната война“ и свързаната с нея социална и културна мобилизация и др. Дори и да се ограничим само до по-тесните рамки на едно традиционно изследване върху военнополитическите цели, то такова е абсолютно необходимо. Въпросът за целите, които България преследва в Първата световна война, а и като цяло в периода на войните 1912–1918 г., е напълно легитимен предмет на изследване и темата очаква своите изследователи.

BETWEEN NATIONAL UNIFICATION AND A WAR OF CONQUEST: BULGARIA'S WAR AIMS DURING WORLD WAR I AS A HISTORIOGRAPHICAL PROBLEM

Martin Valkov

This paper challenges the conventional historiographical wisdom about Bulgaria's participation in World War I according to which it was simply "a war of national unification". By studying Bulgaria's conquest of the regions of the Pomoravlje (Eastern Serbia), a large part of Kosovo, and Vardar Macedonia, the paper demonstrates that Bulgaria claimed large territories populated by non-Bulgarians. The population of the Pomoravlje was overwhelmingly Serbian and that of Kosovo Albanian even according to Bulgarian wartime statistics. The conquest to the west went well beyond what even Bulgarians imagined as the boundaries of Bulgarian national territory. The paper argues that, apart from Macedonia, Bulgaria's drive to the west was not due to irredentism but was motivated largely by strategic and geopolitical considerations and a general aspiration for Bulgarian dominance in the Central Balkans.